

ISSN: 2789-4444
2789-4452تحتقیق مجلہ پنجابی زبان تے ادب
ادارہ پنجابی سلیکھ تے رہتل سار

پنجاب کلچر

(چھپیمانی)

جلد 03، شماره 01، مسلسل شماره نمبر 05..... جنوری، جون 2023ء

مدیر اعلیٰ

پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن

مدیر

ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق

نائب مدیر

ڈاکٹر کرامت علی مغل

پنجاب یونیورسٹی، لاہور

مقالہ لکھن والیاں لئی اصول تے قاعدے / ہدایتاں

- 1- مقالہ ان چھپیا ہووے تے کسے دوسری تھاں چھپن لئی نہ گھلیا ہووے۔
 - 2- مقالہ ان پیج پروگرام، 14 نوٹ وچ کمپوز ہووے تے سوٹ تے ہارڈ دوویں طرح گھلیا جاوے۔
 - 3- مقالے دے پہلے صفحے اُتے پٹھ لکھت معلومات ایس ترتیب نال درج ہوں:
مقالہ نگار دا پورا ناں، عہدہ، ادارہ، ڈاک پیسہ، فون نمبر: دفتر تے موبائل، ای میل پیسہ، مقالے دے ان چھپے ہون دی آپ گواہی تے دستخط۔
 - 4- ہر مقالے دے نال اوس دا انگریزی وچ خلاصہ (Abstract) 100 توں 200 لفظاں وچکار لازم لکھیا ہووے تے اوس خلاصے وچ اوہناں اکھراں پٹھ لکیر لائی جاوے۔ جیہڑے انٹرنیٹ سرچ لئی اُگھوں یاں خاص (Key words) لئی استعمال ہو سکے۔ گھٹ توں گھٹ 5 اکھراں جیہڑے مقالے دے مختلف پکھاں نوں ظاہر کرن مثلاً جے کوئی مقالہ چڑھدے یا مشرقی پنجاب دے ادب بارے ہے تے لفظ Indian Punjabi Literature پٹھ لکیر لائی جاوے جے اس وچ کسے خاص شخصیت، ادبی صنف یاں لوک ادب دا ذکر ہووے تے اوس شخصیت، صنف تے لوک ادب دے اوس خاص کھیت پٹھ لکیر لائی جاوے۔ ایسے طرح مقالہ جیہناں سرناویاں نوں پورا اے یاں جس کھیتی دا ویرا کردا اے اوہناں دے پٹھ وی لکیر لائی جاوے جو Folk، Social & Political Culture، Colonial، Feminist، وغیرہ
 - 5- مقالے وچ جدوں پہلی وار کسے انہم شخصیت دا ناں آوے تے کمائیاں (بریکناں) وچ اوس دی تاریخ پیدائش تے تاریخ وفات (موتے مطابق) درج کیتی جائے۔ جے کر کے حکمران یاں بادشاہ دا ذکر آوے تے اوہدی اوہدی حاکمی دے سال لکھے جان اتے کسے انہم یاں خاص کتاب دی صورت وچ اوس دا چھپن ویرا لکھیا جاوے۔
 - 6- پنجابی توں علاوہ دو جیاں زبانوں وچ شخصیتاں دے ناں یاں کتاباں دے سرناویں کمائیاں وچ انگریزی اکھراں وچ لکھے جان۔
 - 7- حوالیاں، مآخذ اں تے کتابیات لئی ”پنجاب کلچر“ لئی متھے طریقے نوں اپنایا جاوے، مثال دے طور تے:
کتاب دا حوالہ: عبدالغفور قریشی۔ پنجابی ادب دی کہانی (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1989ء) 40۔
کتابیات وچ اندراج: عبدالغفور قریشی۔ پنجابی ادب دی کہانی۔ لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1989ء
مضمون دا حوالہ: فوزیہ حنیف، ڈاکٹر، ”ترقی پسند تحریک تے پاکستانی پنجابی ڈرامہ“، کھوج 81 (جولائی۔ دسمبر 2018ء): 47۔
مآخذ یاں کتابیات وچ اندراج:
فوزیہ حنیف، ڈاکٹر، ”ترقی پسند تحریک تے پاکستانی پنجابی ڈرامہ“، کھوج 81 (جولائی۔ دسمبر 2018ء) 47-81
Online Sources لئی:
 - ویب سائٹ دا پورا پیسہ، اوس توں فائدہ چکھن دی تاریخ، جس مضمون دا حوالہ دتا جائے اوس دے سرناویں تے لیکھک دا ناں وی دیو۔
 - 8- HEC دی ہدایت مطابق ایس وچ مقالہ چھاپن توں پہلاں دو ماہراں کول مخفی تحریری رائے (Blind Review) لئی گھلیا جاندا اے۔ دوواں ماہراں دی مثبت، مخفی رائے دے مطابق ہی مقالے نوں ”کھوج“ وچ شامل کرن یا نہ کرن دا فیصلہ کیتا جاندا اے۔
- آن لائن ویب سائٹ: <https://punjabculture.ipcs.edu.pk/>
انڈیکسنگ ویب سائٹ: <http://tehqqeqat.org>
حوالیاں لئی ہور جانکاری لئی: http://mgrin.ursinus.edu/help/resrch_guides/cit_style_chicago.htm
مدیر: مجلہ پنجاب کلچر۔ ادارہ پنجابی سلیکھ تے رینٹل سار، پنجاب یونیورسٹی علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)
E-mail: director.ipcs@pu.edu.pk, punjab-culture@pu.edu.pk
Ph&Fax: 042-99210834

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

نعت

بھلیو بھلی وچ جگ دے ہین سوہنے، سوہنے نہیں پر میری جناب ورگے
اوہ جہدے پسینیاں وچ ہلے رکھے گئے نیں عطر گلاب ورگے
چہرہ مہ کنعان دا ویکھ کے تے ماہ وشاں نے انگلیاں چیر لیاں!
اودھی اک انگشت دا ویکھ جلوہ سینے چاک کر لین مہتاب ورگے
روضے کول درخت جو پئے جھولن توں نہ سمجھیں ہوا سنگ جھولدے نیں
ایہ بے تاب نیں لیلیٰ دے وچ خیمے جھات پان لئی قیس بیتاب ورگے
اَبے ہین گُجھ ہجر دے سال باقی، اَبے دُور نیں ساعتاں وصل دیاں
اَبے فضل تیرے کچے اتھرو نیں اَبے ہوئے نہیں سُرخ عناب ورگے

(پیر فضل گجراتی)

فہرست

- اداریہ
- مدیر اعلیٰ 07
- 1- چھیمباہی ”کھوج“ دی بیلوگرافی (شمارہ: 60 توں 89) ڈاکٹر محمد اعجاز 09
- 2- میاں محمد بخش دی شاعری تے فارسی شاعری دا اثر ڈاکٹر لیاقت سہیل میر 45
- 3- شعری مجموعے ”دریا ڈوبن چلیاواں“ دا تنقیدی ویروا ڈاکٹر فوزیہ حنیف 63
- 4- سجاد حیدر دے ناول ”چیترا باغ“ دا تنقیدی جائزہ ڈاکٹر رشم جمیل پال 93
- 5- ”کہانی اک ماں دی“ تے زاہد حسن دی کلا اعجاز 105
- 6- پنجاب دیاں ترے لنڈا لکھتاں بارے نوٹ (از مظفر احمد) عبدالرحمن خان 119
- دا ترجمہ تے ویروا
- پنجاب تے پنجابی بارے اردو مضمون:
- 7- آزادی کے بعد سندھ میں شاعری کے ابتدائی مراحل ڈاکٹر شہلا نگار 129

اداریہ

اداریہ

پنجابی زبان، ادب، وسیب تے لسانیات دے کچھوں پنجابی سوجھوان اچھے اپرا لیاں وچ جُلیا ہو یا اے جس نال نویں پود اپنے اصل نال جوسکدی اے۔ ”پنجاب کلچر“ وچ وی اچھے لیکھاں نوں تھیں دتی جاندی اے جس نال اپنی زبان، وسیب تے لسانی پکھاں نوں وی جانن دا موقعہ ملدا اے۔ ہتھلے انک وچ جیہڑے لیکھ شامل کیتے گئے نیں اوہناں وچ ڈاکٹر محمد اعجاز دا لیکھ ”چھیما ہی ”کھوج“ دی بہلیو گرائی (شمارہ: 60 توں 89)“ پنجابی زبان توں وکھ ہورناں زبانوں دے کھوجکاراں تے پارکھاں واسطے لاہے وند ثابت ہوئے گا ایس لیکھ وچ اوہناں نے کھوج اندر چھپے سھے لیکھاں دی بہلیو گرائی نوں ودھیا ڈھنگ نال محفوظ کرن دا جتن کیتا اے جو پڑھیارن نوں لیکھ دی بھال واسطے کئی اڑچناں توں مگت کر دیوے گا۔

پنجاب تے سندھ دا علاقہ صدیاں توں تہذیب تے وسیب دی سانجھ رکھدا اے تے دوواں علاقیاں وچ رچیا جاون والا ادب وی ایس وسیب نوں بیان کردا اے ڈاکٹر شہلا نگار دے مقالے ”آزادی کے بعد سندھ میں شاعری کے ابتدائی مراحل“ وچ سندھی زبان دے ادب وچ جیہڑی ترقی ہوئی اے اوس نوں بیانیا گیا اے جس وچ سندھی ادب دے وکھ وکھ کھیتراں وچ پرچلت و بیہارنوں سمجھن تے پرکھن دا موقعہ ملدا اے۔ اعجاز دا لیکھ ”کہانی اک ماں دی“ تے زاہد حسن دی کلا“ وچ زاہد حسن دی ناول کاری وچ اوہناں دے نویکلے ناول دے اُتے بھرواں تنقیدی تے تحقیقی چاروٹا ندراملدا اے۔ ڈاکٹر فوزیہ حنیف دا لیکھ ”شعری مجموعے ”دریا ڈوبن چلیاواں“ دا تنقیدی ویروا“ اے جیہدے وچ ڈاکٹر نوید شہزاد دے کلام نوں بھرویں تنقیدی رنگ نال بیانیا گیا

اے۔ ایسے طرح ڈاکٹر رشم جمیل پال دا لیکھ ”سجاد حیدر دے ناول ”چیترا باغ“ دا تنقیدی جائزہ“ تے ڈاکٹر لیاقت سہیل میر دا لیکھ ”میاں محمد بخش دی شاعری تے فارسی شاعری دا اثر“ وچ فارسی شاعراں نے کیوں میاں محمد بخش دے کلام اُتے اپنا اثر چھڈیا ایس نوں ویروے نال بیان کیتا اے۔

اخیر اُتے عبدالرحمن دا لیکھ ”پنجاب دیاں ترے لنڈا لکھتاں بارے نوٹ (از مظفر احمد) دا ترجمہ تے ویروا“ وچ پنجاب اندر وکھ وکھ لپیاں نوں موضوع بنا کے ویروا کیتا گیا اے تے پنجابی دی اصل لہجی دا کھر اپن دا اپرا لا کرن ول دھیان دوا یا گیا اے۔ ایہ لیکھ وی لسانی ماہراں تے کھوج کاراں واسطے لاہے وند ہووے گا۔

”پنجاب کلچر“ وچ پنجابی زبان نال سنبندھت اجیہاں لیکھاں نوں تھماں دتی جاندی اے جو کھوج تے گیان دیاں نویاں راہواں تے ٹوردے نیں، تہاڈے سبھ دے قلمی تعاون دے تھورایت آں۔

..... مدیر اعلیٰ

ڈاکٹر محمد اعجاز

100۔ چوہدری کالونی سمن آباد، لاہور

چھیمما ہی ”کھوج“ دی بلیو گرافی

(شماره: 60 توں 89)

Abstract:

Dr. Muhammad Ijaz has arranged the bibliography of six-monthly "Khoj", from its 60 to 89 editions. In the first part, he has arranged the essays and the articles of "Khoj" in alphabetic order along with names of the writers, date and page numbers. In the last part, he has also given the index for the convenience of the readers.

Keywords: Arranged the Bibliography, Essays and the Articles, Alphabetic Order.

چھیمما ہی ”کھوج“ شماره نمبر 1 توں نمبر 28 تک دی بلیو گرافی ”کھوج“ دے شماره نمبر 29 وچ چھپ چکی اے۔ جیہنوں ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں مرتب کیتا۔ چھیمما ہی ”کھوج“ شماره نمبر 29 توں 42 تک دی بلیو گرافی ”کھوج“ دے شماره نمبر 43 تے چھیمما ہی ”کھوج“ شماره نمبر 43 توں 59 تک دی بلیو گرافی ”کھوج“ شماره نمبر 60 وچ چھاپے چڑھی سی۔ جیہنوں راقم نے مرتب کیتا سی تے ہُن چھیمما ہی ”کھوج“ دے شماره نمبر 60 توں 89 دے حوالے نال ایسے سلسلے دی اگلی قسط پیش اے۔

د

- 1- اٹھارویں صدی دی صوفیانہ شاعری دا عصری تے تمدنی مطالعہ: ڈاکٹر سعیدہ ممتاز، جلد: 35، شماره: 2 (مسلسل شماره: 70)، جنوری۔ جون 2013ء، ص 55 توں 68
- 2- اجوکی پنجابی نظم وچ مانتھا لوجی: کرامت علی مغل، جلد: 37، شماره: 1 (مسلسل شماره: 73)، جولائی۔ دسمبر 2014ء، ص 49 توں 64
- 3- اجو کے سے وچ تصوف دی ٹور: ڈاکٹر ناہید شاہد، جلد: 35، شماره: 2 (مسلسل شماره: 70)، جنوری۔ جون 2013ء، ص 21 توں 30

- 4- اجیت کوردی کتاب ”نہیں سانوں کوئی تکلیف نہیں“: ڈاکٹر نسرین مختار، جلد: 32، شماره: 1 (مسلسل شماره: 63)، جولائی۔ دسمبر 2009ء، ص 135 توں 144
- 5- احمد یار مولوی دا ان چھپیا قصہ چند بدن اک نادر تے نایاب مخطوطہ: پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد، جلد: 32، شماره: 2 (مسلسل شماره: 64)، جنوری۔ جون 2010ء، ص 9 توں 60
- 6- اختر کاشمیری بطور گیت نگار: عاصم ندیم، جلد: 3، شماره: 2 (مسلسل شماره: 66)، جنوری۔ جون 2011ء، ص 81 توں 104
- 7- اداریہ: پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد (مدیر)، جلد: 31، شماره: 2 (مسلسل شماره: 60)، جنوری۔ جون 2008ء، ص 7 توں 8
- 8- اداریہ: پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد (مدیر)، جلد: 32، شماره: 1 (مسلسل شماره: 61)، جولائی۔ دسمبر 2008ء، ص 7 توں 8
- 9- اداریہ: پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد (مدیر)، جلد: 32، شماره: 2 (مسلسل شماره: 62)، جنوری۔ جون 2009ء، ص 7 توں 8
- 10- اداریہ: پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد (مدیر)، جلد: 32، شماره: 1 (مسلسل شماره: 63)، جولائی۔ دسمبر 2009ء، ص 7 توں 8
- 11- اداریہ: پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد (مدیر)، جلد: 32، شماره: 2 (مسلسل شماره: 64)، جنوری۔ جون 2010ء، ص 7 توں 8
- 12- اداریہ: پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد (مدیر)، جلد: 33، شماره: 1 (مسلسل شماره: 65)، جولائی۔ دسمبر 2010ء، ص 7 توں 8
- 13- اداریہ: پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد (مدیر)، جلد: 33، شماره: 2 (مسلسل شماره: 66)، جنوری۔ جون 2011ء، ص 7 توں 8
- 14- اداریہ: پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد (مدیر)، جلد: 34، شماره: 1 (مسلسل شماره: 67)، جولائی۔ دسمبر 2011ء، ص 7 توں 8
- 15- اداریہ: پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد (مدیر)، جلد: 34، شماره: 2 (مسلسل شماره: 68)، جنوری۔ جون 2012ء، ص 7 توں 8
- 16- اداریہ: پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد (مدیر)، جلد: 35، شماره: 1 (مسلسل شماره: 69)، جولائی۔ دسمبر 2012ء، ص 7 توں 8
- 17- اداریہ: پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد (مدیر)، جلد: 35، شماره: 2 (مسلسل شماره: 70)، جنوری۔

- جون 2013ء، ص 7 توں 8
- 18- اداریه: پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد (مدیر)، جلد: 36، شماره: 1 (مسلسل شماره: 71)، جولائی۔
دسمبر 2013ء، ص 7 توں 8
- 19- اداریه: پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد (مدیر)، جلد: 36، شماره: 2 (مسلسل شماره: 72)، جنوری۔
جون 2014ء، ص 7 توں 8
- 20- اداریه: پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد (مدیر)، جلد: 37، شماره: 1 (مسلسل شماره: 73)، جولائی۔
دسمبر 2014ء، ص 7 توں 8
- 21- اداریه: پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد (مدیر)، جلد: 37، شماره: 2 (مسلسل شماره: 74)، جنوری۔
جون 2015ء، ص 7 توں 8
- 22- اداریه: پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد (مدیر)، جلد: 38، شماره: 1 (مسلسل شماره: 75)، جولائی۔
دسمبر 2015ء، ص 7 توں 8
- 23- اداریه: پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن (مدیر)، جلد: 38، شماره: 2 (مسلسل شماره: 76)، جنوری۔
جون 2016ء، ص 7 توں 8
- 24- اداریه: پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن (مدیر)، جلد: 39، شماره: 1 (مسلسل شماره: 77)، جولائی۔
دسمبر 2016ء، ص 7 توں 8
- 25- اداریه: پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن (مدیر)، جلد: 39، شماره: 2 (مسلسل شماره: 78)، جنوری۔
جون 2017ء، ص 7 توں 8
- 26- اداریه: پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن (مدیر)، جلد: 40، شماره: 1 (مسلسل شماره: 79)، جولائی۔
دسمبر 2017ء، ص 7
- 27- اداریه: پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن (مدیر)، جلد: 40، شماره: 2 (مسلسل شماره: 80)، جنوری۔
جون 2018ء، ص 7 توں 8
- 28- اداریه: پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن (مدیر)، جلد: 41، شماره: 1 (مسلسل شماره: 81)، جولائی۔
دسمبر 2018ء، ص 7
- 29- اداریه: پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن (مدیر)، جلد: 41، شماره: 2 (مسلسل شماره: 82)، جنوری۔
جون 2019ء، ص 7 توں 8
- 30- اداریه: پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن (مدیر)، جلد: 42، شماره: 1 (مسلسل شماره: 83)، جولائی۔
دسمبر 2019ء، ص 7

- 31- اداريہ: پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن (مدیر)، جلد: 4 2، شماره: 2 (مسلسل شماره: 8 4)، جنوری۔
جون 2020ء، ص 7 توں 8
- 32- اداريہ: پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن (مدیر)، جلد: 4 3، شماره: 1 (مسلسل شماره: 8 5)، جولائی۔
دسمبر 2020ء، ص 6 توں 7
- 33- اداريہ: پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن (مدیر)، جلد: 4 3، شماره: 2 (مسلسل شماره: 8 6)، جنوری۔
جون 2021ء، ص 7 توں 8
- 34- اداريہ: پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن (مدیر)، جلد 4 4، شماره: 1 (مسلسل شماره: 8 7)، جولائی۔
دسمبر 2021ء، ص 7
- 35- اداريہ: پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن (مدیر)، جلد 44-45، شماره: 1-2 (مسلسل شماره: 88-89)، جولائی۔
دسمبر 2022ء، ص 7 توں 8
- 36- ادبیات عالم تے اکھان: ڈاکٹر سعیدہ رشم، جلد: 3 2، شماره: 2 (مسلسل شماره: 62)، جنوری۔
جون 2009ء، ص 17 توں 32
- 37- اردو نثری ترجمہ ہیر وارث شاہ از شریف کنجاہی کا تجزیاتی مطالعہ: محمد تنجی خان / ڈاکٹر عبدالواجد، جلد:
44، شماره: 1 (مسلسل شماره: 87)، جولائی۔ دسمبر 2021ء، ص 131 توں 144
- 38- استاد دامن دی شاعری وچ صوفیانی سبھا: ڈاکٹر صائمہ بتول / ڈاکٹر عائشہ رحمان / ڈاکٹر مریم سرفراز،
جلد: 44-45، شماره: 1-2 (مسلسل شماره: 88-89)، جولائی۔ دسمبر 2022ء، ص 37 توں 44
- 39- اشرف منجری داقصہ کما: برٹش لائبریری لندن وچ موجود نادر تے نایاب قلمی نسخہ: پروفیسر ڈاکٹر
عصمت اللہ زاہد، جلد: 33، شماره: 1 (مسلسل شماره: 65)، جولائی۔ دسمبر 2010ء، ص 131 توں
152
- 40- اصطلاح: فن تے لوڑ: ڈاکٹر نبیلہ رحمن، جلد: 3 5، شماره: 1 (مسلسل شماره: 6 9)، جولائی۔
دسمبر 2012ء، ص 33 توں 42
- 41- اکارن انند (نجم حسین سید دے اک کھیال بارے وچار): ڈاکٹر عاصمہ قادری، جلد: 43، شماره: 1:
(مسلسل شماره: 85)، جولائی۔ دسمبر 2020ء، ص 59 توں 68
- 42- اک شاہ حسین فقیر ہے: ڈاکٹر نبیلہ رحمن، جلد: 3 1، شماره: 2 (مسلسل شماره: 60)، جنوری۔
جون 2008ء، ص 59 توں 64
- 43- اکھان تے پنجابی اکھان دا پچھوڑ: اکبر علی۔ جلد: 43، شماره: 1 (مسلسل شماره: 85)، جولائی۔
دسمبر 2020ء، ص 86 توں 98

- 44- امرتا پریتم: جدید پنجابی نظم دی ڈھلی شاعرہ: ڈاکٹر شاہین کرامت، جلد: 36، شماره: 1 (مسلسل شماره: 71)، جولائی۔ دسمبر 2013ء، ص 33 توں 42
- 45- امین خیال: حیاتی تے پنجابی ادبی خدمتاں: شاہدہ تارڑ، جلد: 42، شماره: 1 (مسلسل شماره: 83)، جولائی۔ دسمبر 2019ء، ص 22 توں 41
- 46- اولیائے پنجاب تے سماع: ڈاکٹر سعادت علی ثاقب، جلد: 37، شماره: 2 (مسلسل شماره: 74)، جون 2015ء، ص 9 توں 22

ب

- 47- بابا فرید عظیمیادوہناں دے کلام دے انگریزی ترجمیاں دا ویروا: ظہیر احمد شفیق، جلد: 31، شماره: 2 (مسلسل شماره: 60)، جون 2008ء، ص 105 توں 126
- 48- بابا فرید عظیمیادوہناں دھرم: ڈاکٹر محمد سلطان شاہ، جلد: 3، شماره: 2 (مسلسل شماره: 66)، جنوری۔ جون 201ء، ص 47 توں 60
- 49- بابا فرید عظیمیادوہناں وچ چھیمائی ”کھوج“ دا حصہ: ظفر اقبال، جلد: 43، شماره: 2 (مسلسل شماره: 86)، جون 2021ء، ص 17 توں 30
- 50- باراں ماہ سیرت اک نویکلا انداز: ڈاکٹر سرفراز خالد، جلد: 35، شماره: 2 (مسلسل شماره: 70)، جنوری۔ جون 2013ء، ص 77 توں 92
- 51- بال ادب تے ڈاکٹر محمد ریاض شاہد دی بال شاعری (تجزیاتی مطالعہ): محمد حسنین ساحر جلد: 44، شماره: 1 (مسلسل شماره: 87)، جولائی۔ دسمبر، 2021ء، ص 88 توں 99
- 52- برٹش لائبریری لندن وچ موجودی حرفی مدح غوث عظیمیادوہناں نسخہ: پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد، جلد: 33، شماره: 2 (مسلسل شماره: 66)، جنوری۔ جون 2011ء، ص 31 توں 46
- 53- برٹولٹ برنخت دے ڈرامے "Mother Courage and Her Children" دا تعارف تے ویروا: رضوان علی اعوان، جلد: 41، شماره: 2 (مسلسل شماره: 82)، جون 2019ء، ص 78 توں 102
- 54- برصغیر وچ ڈرامے دی روایت تے بدھ ڈراما: ڈاکٹر گلگت خورشید، جلد: 33، شماره: 1 (مسلسل شماره: 65)، جولائی۔ دسمبر 2010ء، ص 99 توں 118
- 55- برہا برہا آکھی، برہا توں سلطان: ڈاکٹر زیب النساء/ ڈاکٹر محمد صدیق ملک، جلد: 45-44، شماره: 1-2 (مسلسل شماره: 88-89)، جولائی۔ دسمبر، 2022ء، ص 27 توں 36
- 56- برہا سلطان: شوکار بٹالوی: زیب النساء، جلد: 41، شماره: 2 (مسلسل شماره: 82)، جون

- 2019ء، ص 41 توں 52
- 57- بلجیت کورٹلسی، حیاتی تے فن: شاہین کرامت، جلد: 32، شماره: 2 (مسلسل شماره: 62)، جنوری۔
جون 2009ء، ص 81 توں 90
- 58- بلونت سنگھ کی افسانہ نگاری (پنجاب کی سماجیاتی اور ثقافتی زندگی کے سیاق میں: ڈاکٹر نییل احمد نییل،
جلد: 44، شماره: 1 (مسلسل شماره: 87)، جولائی۔ دسمبر، 2021ء، ص 100 توں 130
- 59- بلونت سنگھ کے فلشن میں پنجاب کے کلچر کی عکاسی: ڈاکٹر نییل احمد نییل، جلد: 43، شماره: 1 (مسلسل
شماره: 85)، جولائی۔ دسمبر 2020ء، ص 99 توں 129
- 60- بولی: عروض تے موسیقی: محمد سعید، جلد: 43، شماره: 1 (مسلسل شماره: 85)، جولائی۔ دسمبر 2020ء، ص
69 توں 85

پ

- 61- پاکستانی پنجابی آپ بیتی تے سفر نامے وچ مزاحمت: ڈاکٹر فوزیہ حنیف، جلد: 44-45، شماره: 1-2
(مسلسل شماره: 88-89)، جولائی۔ دسمبر، 2022ء، ص 9 توں 26
- 62- پاکستانی پنجابی افسانے وچ پاکستانیت: ڈاکٹر ثوبیہ اسلم، جلد: 41، شماره: 2 (مسلسل شماره: 82)،
جنوری۔ جون 2019ء، ص 20 توں 40
- 63- پاکستانی پنجابی افسانے وچ علامت نگاری: ڈاکٹر فوزیہ حنیف، جلد: 42، شماره: 2 (مسلسل شماره: 84)،
جنوری۔ جون 2020ء، ص 36 توں 64
- 64- پاکستانی پنجابی فلمی موسیقی۔۔۔۔۔ اک جھات: ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا، جلد: 44، شماره: 1 (مسلسل
شماره: 87)، جولائی۔ دسمبر 2021ء، ص 47 توں 62
- 65- پختہ خیالی دا شاعر: علی حیدر ملتانی: سعادت علی ثاقب، جلد: 32، شماره: 1 (مسلسل شماره: 63)،
جولائی۔ دسمبر 2009ء، ص 101 توں 108
- 66- پراتن شعر روپ دوہڑا: بُنتر تے سبھا: ڈاکٹر عاصمہ قادری، جلد: 35، شماره: 2 (مسلسل شماره: 70)،
جنوری۔ جون 2013ء، ص 31 توں 42
- 67- پریم کہانی از باوا بدھ سنگھ: تحقیقی تے تجزیاتی مطالعہ: سید اخلاق حسین، جلد: 39، شماره: 2 (مسلسل
شماره: 78)، جنوری۔ جون 2017ء، ص 73 توں 99
- 68- پنجاب دا لوک تھیٹر: سونیا اللہ رکھا، جلد: 38، شماره: 2 (مسلسل شماره: 76)، جنوری۔ جون 2016ء،
ص 123 توں 131
- 69- پنجاب دا مُدھلا کلچر (تاریخی حوالے نال): ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق، جلد: 39، شماره: 2 (مسلسل

- شماره: 78)، جنوری۔ جون 2017ء، ص 48 توں 59
- 70- پنجاب دی مڈھلی موسیقی (اک تاریخی مطالعہ): ڈاکٹر سعادت علی ثاقب، جلد: 34، شماره: 2 (مسلسل شماره: 68)، جنوری۔ جون 2012ء، ص 57 توں 68
- 71- پنجاب دے چوئیں سازاں دا اُنتی پندھ تے فیتہ بندی دے آلات: ڈاکٹر سعادت علی ثاقب، جلد: 40، شماره: 2 (مسلسل شماره: 80)، جنوری۔ جون 2018ء، ص 9 توں 22
- 72- پنجاب دے صوفیاں دی وہت بہت تے ورت ورتارا: ڈاکٹر معین نظامی، جلد: 32، شماره: 2 (مسلسل شماره: 62)، جنوری۔ جون 2009ء، ص 33 توں 4
- 73- پنجاب وچ اردو: پرانے خیال دا نواں روپ (سر سید، گریڈسن تے حافظ محمود شیرانی وچ دے وچاراں راہیں): حافظ صفوان محمد چوہان، جلد: 42، شماره: 2 (مسلسل شماره: 84)، جنوری۔ جون 2020ء، ص 9 توں 21
- 74- پنجاب وچ پنجابی صحافت: اک ویروا: ڈاکٹر کرامت علی مغل، جلد: 40، شماره: 2 (مسلسل شماره: 80)، جنوری۔ جون 2018ء، ص 84 توں 97
- 75- پنجابی آپ بیتی دا ثقافتی مطالعہ: ڈاکٹر عباد حسین، جلد: 35، شماره: 2 (مسلسل شماره: 70)، جنوری۔ جون 2013ء، ص 43 توں 54
- 76- پنجابی آزاد نظم دا مہاندہ: ڈاکٹر محمد عرفان الحق، جلد: 40، شماره: 2 (مسلسل شماره: 80)، جنوری۔ جون 2018ء، ص 98 توں 109
- 77- پنجابی ادب اور بشیر حسین ناظم کی ”مکھ“: ڈاکٹر محمد نوید ازہر، جلد: 35، شماره: 1 (مسلسل شماره: 69)، جولائی۔ دسمبر 2012ء، ص 119 توں 140
- 78- پنجابی ادب دے ارتقاء وچ داستاناں دا کردار تے اوہناں نال جڑی صوفی فکر دے مختلف پکھ: ڈاکٹر احسان اللہ طاہر/ ڈاکٹر الطاف حسین لنگڑیال، جلد: 39، شماره: 2 (مسلسل شماره: 78)، جنوری۔ جون 2017ء، ص 26 توں 47
- 79- پنجابی ادب وچ خاکہ نگاری دی روایت: ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق/ محمد قاسم مٹین، جلد: 41، شماره: 2 (مسلسل شماره: 82)، جنوری۔ جون 2019ء، ص 9 توں 19
- 80- پنجابی تفسیری ادب وچ تفسیر بالرائے دا نمونہ: ڈاکٹر محمود الحسن بزمی، جلد: 39، شماره: 1 (مسلسل شماره: 77)، جولائی۔ دسمبر 2016ء، ص 53 توں 77
- 81- پنجابی دا پہلا نثری سفر نامہ: ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد، جلد: 37، شماره: 2 (مسلسل شماره: 74)، جنوری۔ جون 2015ء، ص 39 توں 54

- 82- پنجابی دا غالب: اُستاد بابو کرم امرتسری (فنی فکری جائزہ): ڈاکٹر بتول زہرا، جلد: 40، شماره: 1 (مسلسل شماره: 79)، جولائی۔ دسمبر 2017ء، ص 122 توں 135
- 83- پنجابی دا قادر الکلام شاعر مولوی محمد حسین احمد آبادی: فرح و سیم، جلد: 44، شماره: 1 (مسلسل شماره: 87)، جولائی۔ دسمبر 2021ء، ص 77 توں 87
- 84- پنجابی دا ہمہ جہت شاعر: حافظ محمد عبدالمجید: ڈاکٹر سعادت علی ثاقب، جلد: 38، شماره: 2 (مسلسل شماره: 76)، جنوری۔ جون 2016ء، ص 46 توں 59
- 85- پنجابی زبان دا سوماتے اُنٹی: ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ دے وچاراں وچ: رضوان علی اعوان، جلد: 42، شماره: 2 (مسلسل شماره: 84)، 2020ء، ص 75 توں 90
- 86- پنجابی زبان دی لسانیاتی تحقیق: اک مختصر جائزہ: ڈاکٹر امجد علی بھٹی، جلد: 39، شماره: 1 (مسلسل شماره: 77)، جولائی۔ دسمبر 2016ء، ص 87 توں 107
- 87- پنجابی سے اردو نثری تراجم: تحقیقی جائزہ: ڈاکٹر محمد عاصم چودھری/ ڈاکٹر محمد ارشد اویسی، جلد: 44-45، شماره: 1-2 (مسلسل شماره: 88-89)، جولائی۔ دسمبر 2022ء، ص 121 توں 132
- 88- پنجابی شاعرات دے ہاں مزاحمتی رنگ اک ویروا: ڈاکٹر شاہین کرامت، جلد: 39، شماره: 2 (مسلسل شماره: 78)، جنوری۔ جون 2017ء، ص 19 توں 25
- 89- پنجابی شاعری کا نوکلاسیکی دور اور طویل نظم: ڈاکٹر نوید شہزاد، جلد: 39، شماره: 1 (مسلسل شماره: 77)، جولائی۔ دسمبر 2016ء، ص 133 توں 148
- 90- پنجابی شاعری وچ قائد اعظم محمد علی جناح دی مدح (کھوج تے ویروا): ڈاکٹر ثوبیہ اسلم، جلد: 44، شماره: 1 (مسلسل شماره: 87)، جولائی۔ دسمبر 2022ء، ص 31 توں 46
- 91- پنجابی صوفیانہ شاعری دے موسیقیاں پہلو: ڈاکٹر سعادت علی ثاقب، جلد: 33، شماره: 1 (مسلسل شماره: 65)، جولائی۔ دسمبر 2010ء، ص 55 توں 70
- 92- پنجابی صوفیانہ شاعری وچ ثقافتی حوالے: ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد، جلد: 35، شماره: 1 (مسلسل شماره: 69)، جولائی۔ دسمبر 2012ء، ص 9 توں 32
- 93- پنجابی صوفیانہ شاعری وچ مرشد دا تصور: ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق، جلد: 35، شماره: 1 (مسلسل شماره: 69)، جولائی۔ دسمبر 2012ء، ص 67 توں 74
- 94- پنجابی علامت نگاری تے دیومالا: ڈاکٹر ناہید شاہد، جلد: 32، شماره: 2 (مسلسل شماره: 62)، جنوری۔ جون 2009ء، ص 9 توں 16
- 95- پنجابی علمیات کا ایک مطالعہ: حافظ صفوان محمد چوہان، جلد: 43، شماره: 2 (مسلسل شماره: 86)،

- جنوری۔ جون 2021ء، ص 101 توں 110
- 96- پنجابی غزل دے مڈھلے روپ رنگ: لیاقت سہیل میر، جلد: 36، شماره: 1 (مسلسل شماره: 71)، جولائی۔ دسمبر 2013ء، ص 83 توں 98
- 97- پنجابی غزل وچ عمرانی روپاں دا ذکر: عاصم ندیم، جلد: 36، شماره: 1 (مسلسل شماره: 71)، جولائی۔ دسمبر 2013ء، ص 59 توں 82
- 98- پنجابی قصہ کاری وچ پاک فوج دے لکھاریاں دا حصہ: میجر خالد محمود، جلد: 43، شماره: 2 (مسلسل شماره: 86)، جنوری۔ جون 2021ء، ص 41 توں 54
- 99- پنجابی قصہ گوئی اُتے سنسکرت، عربی تے فارسی دے اثرات: ڈاکٹر ثمنینہ بتول، جلد: 41 شماره: 1 (مسلسل شماره: 81)، جولائی۔ دسمبر 2018ء، ص 9 توں 36
- 100- پنجابی قصہ ”ہیر و رانجھا لکھنے والے فارسی شعراء کا مختصر تعارف: ڈاکٹر اعجاز احمد ندیم، جلد: 32، شماره: 1 (مسلسل شماره: 63)، جولائی۔ دسمبر 2009ء، ص 145 توں 160
- 101- پنجابی کلاسیکل قصیاں وچ کپھواں دا سائنسی تجزیہ: مریم سرفراز/ ڈاکٹر مجاہدہ بٹ/ ڈاکٹر فرخندہ منظور، جلد: 40، شماره: 2 (مسلسل شماره: 80)، جنوری۔ جون 2018ء، ص 128 توں 142
- 102- پنجابی کلاسیکل قصیاں وچ پھلاں دے ذکر دا سائنسی ویروا: صائمہ بتول/ ڈاکٹر مجاہدہ بٹ/ ڈاکٹر طاہرہ عزیز مغل، جلد: 40، شماره: 1 (مسلسل شماره: 79)، جولائی۔ دسمبر 2017ء، ص 136 توں 149
- 103- پنجابی کہانی دا اک صدی دا سفر: ڈاکٹر جمیل احمد پال، جلد: 35، شماره: 2 (مسلسل شماره: 70)، جنوری۔ جون 2013ء، ص 111 توں 120
- 104- پنجابی گیتاں وچ قومی تے ملی جذبہ: ڈاکٹر نوید شہزاد، جلد: 31، شماره: 1 (مسلسل شماره: 61)، جولائی۔ دسمبر 2008ء، ص 137 توں 144
- 105- پنجابی لوریاں: تعریف، روایت اُتے صورت حال: ڈاکٹر درشن سنگھ آشت، جلد: 32، شماره: 1 (مسلسل شماره: 63)، جولائی۔ دسمبر 2009ء، ص 9 توں 40
- 106- پنجابی لوک ادب میں مہاراجا رنجیت سنگھ کی شخصیت: ڈاکٹر بتول زہرا، جلد: 37، شماره: 2 (مسلسل شماره: 74)، جنوری۔ جون 2015ء، ص 103 توں 110
- 107- پنجابی لوک ناچاں دیاں گائیاں (گاون روپ): ڈاکٹر گرسمرن کور، جلد: 40، شماره: 2 (مسلسل شماره: 80)، جنوری۔ جون 2018ء، ص 40 توں 51
- 108- پنجابی مزامیر کے غنائی ترجمہ کا تجزیاتی مطالعہ: ڈاکٹر خضری تبسم/ ثوبیہ منظور/ شہزاد انصر، جلد: 44-45، شماره: 1-2 (مسلسل شماره: 88-89)، جولائی۔ دسمبر 2022ء، ص 27 توں 36

- 109- پنجابی ناولاں وچ پنجاب وسیب: بشری اعجاز، جلد: 41 شماره: 1 (مسلسل شماره: 81)، جولائی - دسمبر 2018ء، ص 99 توں 116
- 110- پنجابی ناول وچ مزاحمتی مہاژ: فوزیہ حنیف، جلد: 39، شماره: 1 (مسلسل شماره: 77)، جولائی - دسمبر 2016ء، ص 108 توں 132
- 111- پنجابی نثر دی ٹور تے مستقبل: ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد، جلد: 36، شماره: 1 (مسلسل شماره: 71)، جولائی - دسمبر 2013ء، ص 33 توں 42
- 112- پنجابی نظم دیاں فنی شکلاں: ڈاکٹر عائشہ رحمان، جلد: 41، شماره: 1 (مسلسل شماره: 81)، جولائی - دسمبر 2018ء، ص 19 توں 36
- 113- پنجابی نظم وچ دھرتی نال پیار: ڈاکٹر محمد ریاض شاہد، جلد: 36، شماره: 2 (مسلسل شماره: 72)، جنوری - جون 2014ء، ص 9 توں 28
- 114- پنجابی وچ ادبی ملاقاتاں (انٹرویو نگاری) دی روایت: ڈاکٹر امجد علی بھٹی، جلد: 38، شماره: 2 (مسلسل شماره: 76)، جنوری - جون 2016ء، ص 97 توں 106
- 115- پنجابی وچ چٹھیاں دی روایت: ڈاکٹر عباد حسین، جلد: 39، شماره: 2 (مسلسل شماره: 78)، جنوری - جون 2017ء، ص 9 توں 18
- 116- پنجابی وچ منی نظم دی روایت: جمیل احمد پال، جلد: 36، شماره: 2 (مسلسل شماره: 72)، جنوری - جون 2014ء، ص 29 توں 38
- 117- پنجابی وچ مہاندرے دی روایت: ڈاکٹر عباد حسین، جلد: 40، شماره: 1 (مسلسل شماره: 79)، جولائی - دسمبر 2017ء، ص 115 توں 121
- 118- ”پورن بھگت“ وچ ہندو دھرم: ڈاکٹر مجاہدہ بٹ، جلد: 33، شماره: 1 (مسلسل شماره: 65)، جولائی - دسمبر 2010ء، ص 89 توں 98
- 119- پیر فضل گجراتی دی غزل دے فنی محاسن: ڈاکٹر سعیدہ ممتاز، جلد: 36، شماره: 1 (مسلسل شماره: 71)، جولائی - دسمبر 2013ء، ص 9 توں 32
- 120- پیر ہاشم الدین: اک ٹھلیا وسریا پنجابی شاعر: ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد، جلد: 43، شماره: 1 (مسلسل شماره: 85)، جولائی - دسمبر 2020ء، ص 8 توں 14
- ت**
- 121- تانیثیت (نسائیت) اور مسرت کلاںچوی کی افسانہ نگاری: ڈاکٹر نسیم اختر، جلد: 42، شماره: 1 (مسلسل شماره: 83)، جولائی - دسمبر 2019ء، ص 137 توں 156

- 122- تحریک آزادی کشمیر و پنجابی شاعری دا کردار: اک ویروا: ڈاکٹر فریدہ انجم / ڈاکٹر عزیزین خواجہ، جلد: 44، شماره: 1 (مسلسل شماره: 87)، جولائی۔ دسمبر 2021ء، ص 19 توں 123 30- تحصیل بورے والا دی سرکڈھویں نویں پنجابی شاعری: احمد شہزاد، جلد: 41، شماره: 2 (مسلسل شماره: 82)، جنوری۔ جون 2019ء، ص 103 توں 125
- 124- ترقی پسند تحریک تے پاکستانی پنجابی ڈرامہ: ڈاکٹر فوزیہ حنیف، جلد: 41 شماره: 1 (مسلسل شماره: 81)، جولائی۔ دسمبر 2018ء، ص 47 توں 81
- 125- تماہی ”انکھ“ ننگن پور وچ چھپیاں لکھتاں دی بلیو گرافی: عباد نیل شاد، جلد: 31، شماره: 1 (مسلسل شماره: 61)، جولائی۔ دسمبر 2008ء، ص 73 توں 90

ث

- 126- ثقافت تے زبان دا آپسی سمبندھ: ڈاکٹر نوید شہزاد، جلد: 32، شماره: 1 (مسلسل شماره: 63)، جولائی۔ دسمبر 2009ء، ص 77 توں 84

ج

- 127- جان وادی کشمیر بھلیا، جنت جگ جہان: انیلا سرور / ڈاکٹر مجاہدہ بٹ، جلد: 44-45، شماره: 1-2 (مسلسل شماره: 88-89)، جولائی۔ دسمبر، 2022ء، ص 85 توں 98
- 128- ”جپ جی صاحب“ دے اردو ترجمیاں دا نکلراواں تول: ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق، جلد: 42، شماره: 1 (مسلسل شماره: 83)، جولائی۔ دسمبر 2019ء، ص 8 توں 21
- 129- جدید اردو شعرا کی پنجابی نظم: ڈاکٹر شائستہ حمید خان، جلد: 37، شماره: 2 (مسلسل شماره: 74)، جنوری۔ جون 2015ء، ص 111 توں 120
- 130- جدید پنجابی شاعری وچ ڈر، خوف تے اکلاپے دا عنصر: ثناء مدر بٹ، جلد: 36، شماره: 1 (مسلسل شماره: 71)، جولائی۔ دسمبر 2013ء، ص 109 توں 120
- 131- جدید پنجابی نظم نوں شریف کنجاہی دی دین: ڈاکٹر جمیل احمد پال، جلد: 37، شماره: 1 (مسلسل شماره: 73)، جولائی۔ دسمبر 2014ء، ص 9 توں 28
- 132- جدید دور دی صوفی شاعرہ: شکیلہ جبین: صائمہ شعبان، جلد: 41، شماره: 2 (مسلسل شماره: 82)، جنوری۔ جون 2019ء، ص 65 توں 77
- 133- جدید سرائیکی شاعری میں ”مونجھ“ کی معنوی تکثیریت: عصمت اللہ شاہ / ڈاکٹر غلام اصغر، جلد: 43، شماره: 2 (مسلسل شماره: 86)، جنوری۔ جون 2021ء، ص 135 توں 144
- 134- جگ دھمیاں پنجابی مثنویاں وچ ویدگی: ڈاکٹر اظہر محمود چوہدری، جلد: 38، شماره: 1 (مسلسل شماره: 86)، جنوری۔ جون 2021ء، ص 135 توں 144

- شماره: 75)، جولائی۔ دسمبر 2015ء، ص 81 توں 98
 135- جمالیات تے پنجابی کلاسیکی شاعری: محمد یوسف ملک، جلد: 33، شماره: 1 (مسلسل شماره: 65)،
 جولائی۔ دسمبر 2010ء، ص 119 توں 130

چھ

- 136- چھیمہ ہی ”کھوج“ دی، بلیو گرائی (شماره: 43 توں 59): محمد اعجاز نوشاہی، جلد: 31، شماره: 2 (مسلسل
 شماره: 60)، جنوری۔ جون 2008ء، ص 127 توں 144

ح

- 137- حافظ نذر حسین شاہ فاروقی: حیاتی تے لکھتاں: محمد حسین ساحر، جلد: 4، شماره: 2 (مسلسل
 شماره: 86)، جنوری۔ جون 2021ء، ص 55 توں 66
 138- حضرت باہو رحمۃ اللہ علیہ فقیر: ڈاکٹر غلام مصطفیٰ کھوکھر، جلد: 32، شماره: 2 (مسلسل شماره: 62)، جنوری۔
 جون 2009ء، ص 59 توں 68
 139- حضرت سلطان باہو رحمۃ اللہ علیہ شیخ سعدی شیرازی دے فلسفہ عشق وچ فکری مماثلت: ڈاکٹر محمد اقبال
 ثاقب، جلد: 35، شماره: 2 (مسلسل شماره: 70)، جنوری۔ جون 2013ء، ص 69 توں 76
 140- حضرت سلطان باہو رحمۃ اللہ علیہ میاں محمد بخش رحمۃ اللہ علیہ فکری سانجھ: ڈاکٹر محمد ریاض شاہد، جلد: 33، شماره: 1
 (مسلسل شماره: 65)، جولائی۔ دسمبر 2010ء، ص 39 توں 54
 141- حضرت سلطان باہو رحمۃ اللہ علیہ فقیر لکھتاں دا فکری ویروا: سید عنصر اظہر/ ڈاکٹر بابر نسیم آسی، جلد: 40،
 شماره: 2 (مسلسل شماره: 80)، جنوری۔ جون 2018ء، ص 23 توں 39
 142- حضرت سلطان باہو رحمۃ اللہ علیہ کلام میں پیام فقیر: ڈاکٹر غلام اکبر، جلد: 34، شماره: 1 (مسلسل شماره: 67)،
 جولائی۔ دسمبر 2011ء، ص 113 توں 119
 143- حضرت میاں محمد بخش صاحب کے آثار و افکار پر ایک نظر: ڈاکٹر بشیر مہدی، جلد: 42، شماره: 1
 (مسلسل شماره: 83)، جولائی۔ دسمبر 2019ء، ص 81 توں 136
 144- حضرت میاں محمد بخش رحمۃ اللہ علیہ دے کشمیر دے سفر تے بزرگاں نال ملاقات (تاریخ دے پنیاں
 وچوں): ڈاکٹر نصرت نثار/ ڈاکٹر عزیزین خواجہ/ ڈاکٹر فرید انجم، جلد: 43، شماره: 1 (مسلسل شماره:
 85)، جولائی۔ دسمبر 2020ء، ص 42 توں 58
 145- حمد و نعت (حمد ہزار کروڑ ثنائیں): غلام جیلانی شاہ، جلد: 39، شماره: 1 (مسلسل شماره: 77)، جولائی۔
 دسمبر 2016ء، ص 4

خ

- 146- خلیل آتش تے اوہناں دے کجھ ان چھپے چومصرعے: پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد، جلد: 32، شماره: 2 (مسلسل شماره: 62)، جنوری۔ جون 2009ء، ص 105 توں 118
- 147- خواجہ غلام فرید رحمۃ اللہ علیہ منظر تی حسن: ڈاکٹر شاذیہ شعیب، جلد: 37، شماره: 2 (مسلسل شماره: 74)، جنوری۔ جون 2015ء، ص 67 توں 76

د

- 148- دائم اقبال دائم کی شاعری پر عربی زبان و ادب کے اثرات: ڈاکٹر ابوبکر، جلد: 38، شماره: 2 (مسلسل شماره: 76)، جنوری۔ جون 2016ء، ص 132 توں 140
- 149- دمور، احمد مقبل تے وارث شاہ دے کرداراں و انکرواں تول: ڈاکٹر وسیم رضا گردیزی، جلد: 40، شماره: 2 (مسلسل شماره: 80)، جنوری۔ جون 2018ء، ص 52 توں 83
- 150- دوہڑا تے خصوصی لکھاری: افتخار احمد، جلد: 36، شماره: 1 (مسلسل شماره: 71)، جولائی۔ دسمبر 2013ء، ص 99 توں 108
- 151- دیسی اوزان وچ گیت دی اہمیت: ڈاکٹر سعادت علی ثاقب، جلد: 38، شماره: 1 (مسلسل شماره: 75)، جولائی۔ دسمبر 2015ء، ص 9 توں 32
- 152- دیہاتی گیتوں کا مجموعہ: برطانوی نوآبادیاتی حکام کی سوچ کا عکاس: ڈاکٹر نوید شہزاد، جلد: 32، شماره: 2 (مسلسل شماره: 64)، جنوری۔ جون 2010ء، ص 115 توں 136

ڈ

- 153- ڈاکٹر اسلم رانا: حیاتی تے لکھتاں: ڈاکٹر عاصمہ قادری، جلد: 34، شماره: 2 (مسلسل شماره: 68)، جنوری۔ جون 2012ء، ص 19 توں 38
- 154- ڈاکٹر فقیر دی غزل: ڈاکٹر ناہید شاہد، جلد: 34، شماره: 2 (مسلسل شماره: 68)، جنوری۔ جون 2012ء، ص 9 توں 18
- 155- ڈاکٹر محمد حنیف چودھری بطور پنجابی ڈرامہ نگار، سفر نگار تے محقق: اک جائزہ: سعدیہ حسن، جلد: 42، شماره: 1 (مسلسل شماره: 83)، جولائی۔ دسمبر 2019ء، ص 71 توں 80

ر

- 156- راجا رشید محمود دی شاعری وچ قرآن تے حدیث دے حوالے: ڈاکٹر محمد سلطان شاہ، جلد: 31، شماره: 1 (مسلسل شماره: 61)، جولائی۔ دسمبر 2008ء، ص 63 توں 72
- 157- رسالہ یوسف از فشی سردار صادق: وارث شاہی انداز وچ منظوم قصہ یوسف: ڈاکٹر محمود الحسن بزمی،

- جلد: 38، شماره: 1 (مسلسل شماره: 77)، جولائی۔ دسمبر 2016ء، ص 27 توں 45
- 158- رسم الخط: تاریخی تناظر وچ: حنا خان، جلد: 35، شماره: 1 (مسلسل شماره: 69)، جولائی۔ دسمبر 2012ء، ص 95 توں 118
- 159- ”روٹی میری کاٹھ کی“ فوائد الفواد (جلد پہلی): ڈاکٹر عاصمہ قادری، جلد: 37، شماره: 2 (مسلسل شماره: 74)، جنوری۔ جون 2015ء، ص 23 توں 38
- 160- ”روٹی میری کاٹھ کی“ فوائد الفواد (جلد دو جی): ڈاکٹر عاصمہ قادری، جلد: 38، شماره: 2 (مسلسل شماره: 76)، جنوری۔ جون 2016ء، ص 60 توں 96
- 161- ”روٹی میری کاٹھ کی“ فوائد الفواد (جلد تری جی): ڈاکٹر عاصمہ قادری، جلد: 38، شماره: 1 (مسلسل شماره: 75)، جولائی۔ دسمبر 2015ء، ص 33 توں 44
- ز
- 162- زاہد بخاری دی حیاتی، لکھتاں تے دو دامن: واصف لطیف، جلد: 40، شماره: 2 (مسلسل شماره: 80)، جنوری۔ جون 2018ء، ص 110 توں 127
- 163- زبان، بولی، بولڑی تے پڑ بولی: تقابلی بحث: احمد شہزاد، جلد: 44، شماره: 1 (مسلسل شماره: 87)، جولائی۔ دسمبر 2021ء، ص 63 توں 76
- س
- 164- سارا شگفتہ: اک جدید پنجابی نظم گو شاعر: ڈاکٹر شاہین کرامت، جلد: 35، شماره: 1 (مسلسل شماره: 69)، جولائی۔ دسمبر 2012ء، ص 53 توں 58
- 165- سرائیکی ادب پر سرنیلمزم (Surrealism) کے اثرات کا تجزیاتی مطالعہ: ڈاکٹر نسیم اختر، جلد: 42، شماره: 2 (مسلسل شماره: 84)، جنوری۔ جون 2020ء، ص 108 توں 116
- 166- سُر، لفظ تے زبان: ڈاکٹر سعادت علی ثاقب، جلد: 34، شماره: 1 (مسلسل شماره: 67)، جولائی۔ دسمبر 2011ء، ص 49 توں 56
- 167- سعدی شناسی وچ پنجابی لکھاریاں دا حصہ: ڈاکٹر محمد اقبال ثاقب، جلد: 34، شماره: 2 (مسلسل شماره: 68)، جنوری۔ جون 2012ء، ص 81 توں 88
- 168- سفر نامہ: ہڈ پتی دا اک روپ: ڈاکٹر عباد حسین، جلد: 39، شماره: 1 (مسلسل شماره: 77)، جولائی۔ دسمبر 2016ء، ص 78 توں 86
- 169- سلیم خان گگی دی پنجابی ناول نوں دین: شاہدہ پروین، جلد: 41، شماره: 1 (مسلسل شماره: 81)، جولائی۔ دسمبر 2018ء، ص 82 توں 98

- 170- سلیم خان گمی دے پنجابی سفر نامے: دلشاد رسول کسانہ/ ڈاکٹر نبیلہ رحمن، جلد: 43، شماره: 2 (مسلسل شماره: 86)، جنوری۔ جون 2021ء، ص 67 توں 90
- 171- سماجی و معاشی ترقی میں پنجابی زبان کا کردار: ڈاکٹر بتول زہرہ، جلد: 41، شماره: 2 (مسلسل شماره: 82)، جنوری۔ جون 2019ء، ص 126 توں 137
- 172- سندھ میں پنجابی شاعری: ڈاکٹر حاکم علی برڑو، جلد: 42، شماره: 2 (مسلسل شماره: 84)، جنوری۔ جون 2020ء، ص 91 توں 99
- 173- سندھ وادی دا عطاری تے منصور۔۔۔ سچل سرمست: ڈاکٹر نبیلہ رحمن، جلد: 31، شماره: 1 (مسلسل شماره: 61)، جولائی۔ دسمبر 2008ء، ص 49 توں 56
- 174- سندھ و پنجاب کی صوفیانہ شاعری میں فکری مماثلت: بلیمہ شاہ عیوب شاہ عبداللطیف بھٹائی رحمتی حوالے سے: محمد زبیر خان، جلد: 43، شماره: 1 (مسلسل شماره: 85)، جولائی۔ دسمبر 2020ء، ص 130 توں 140
- 175- سیالکوٹ وچ ”قصہ سوئی مہینوال“ دی راویت: اک تحقیقی جائزہ: اکبر علی غازی۔ جلد: 42، شماره: 1 (مسلسل شماره: 83)، جولائی۔ دسمبر 2019ء، ص 53 توں 70
- 176- سید میراں شاہ جالندھری: جیون تے شاعری: ڈاکٹر نبیلہ رحمن، جلد: 32، شماره: 1 (مسلسل شماره: 63)، جولائی۔ دسمبر 2009ء، ص 61 توں 76
- 177- سیف الملوک اور شاہنامہ فردوسی کی مماثلت: پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ، جلد: 43، شماره: 2 (مسلسل شماره: 86)، جنوری۔ جون 2021ء، ص 91 توں 100
- 178- سیف الملوک از میاں محمد بخش رحمتی اردو ترجمان دا تقابلی ویرو: محمد نوید ازہر، جلد: 34، شماره: 1 (مسلسل شماره: 67)، جولائی۔ دسمبر 2011ء، ص 9 توں 34
- ش**
- 179- شاہ حسین رحمتی راک کیدارا: سعادت علی ثاقب، جلد: 31، شماره: 2 (مسلسل شماره: 60)، جنوری۔ جون 2008ء، ص 65 توں 72
- 180- شاہ حسین رحمتی حیاتی تے سوچ: ڈاکٹر محمد امین، جلد: 31، شماره: 2 (مسلسل شماره: 60)، جنوری۔ جون 2008ء، ص 43 توں 48
- 181- شاہ حسین دی حیاتی وچ ”شاہ جلال“ دی بھال: خاتقان حیدر غازی، جلد: 42، شماره: 1 (مسلسل شماره: 83)، جولائی۔ دسمبر 2019ء، ص 8 توں 21
- 182- شاہ حسین رحمتی شعری زبان: عمران خالد، جلد: 32، شماره: 2 (مسلسل شماره: 62)، جنوری۔

- جون 2009ء، ص 91 توں 104
- 183- شاہ حسین عظیمی فکر دا مختصر تاریخی تے عمرانی مطالعہ: منصور احمد شاہ، جلد: 31، شماره: 2 (مسلسل شماره: 60)، جنوری۔ جون 2008ء، ص 73 توں 80
- 184- شاہ حسین عظیمی فکری روایت: ڈاکٹر راشد متین، جلد: 31، شماره: 2 (مسلسل شماره: 60)، جنوری۔ جون 2008ء، ص 81 توں 92
- 185- شائستہ حبیب۔۔۔ حیاتی تے فن: شاپین کرامت، جلد: 31، شماره: 1 (مسلسل شماره: 61)، جولائی۔ دسمبر 2008ء، ص 91 توں 104
- 186- شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی لاہور دی لائبریری وچ موجود پنجابی نظم پراگے (توضیحی فہرست): ڈاکٹر محمد اعجاز، جلد: 36، شماره: 2 (مسلسل شماره: 72)، جنوری۔ جون 2014ء، ص 49 توں 98
- 187- شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی وچ لکھے گئے ایم۔ اے (پنجابی) دے تحقیقی مقالیاں دی توضیحی فہرست: ڈاکٹر محمد اعجاز، جلد: 40، شماره: 1 (مسلسل شماره: 79)، جولائی۔ دسمبر 2017ء، ص 8 توں 114
- 188- شعبہ پنجابی دا تحقیقی کم مقالات ایم۔ اے پنجابی سال 2003ء: ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد، جلد: 31، شماره: 2 (مسلسل شماره: 60)، جنوری۔ جون 2008ء، ص 93 توں 104
- 189- "Punjabi Identity" شکست وریخت کے عمل میں: تجزیاتی مطالعہ: ڈاکٹر نوید شہزاد، جلد: 39، شماره: 2 (مسلسل شماره: 78)، جنوری۔ جون 2017ء، ص 111 توں 118
- 190- شیخ حسین عظیمی ویلے دا لاہور: ڈاکٹر انجم رحمانی، جلد: 31، شماره: 2 (مسلسل شماره: 60)، جنوری۔ جون 2008ء، ص 11 توں 42
- 191- شیکسپیر کے ڈرامہ ”رومیو اور جولیٹ“ اور وارث شاہ کی ”بیر“ کے نسوانی کرداروں کا تقابلی جائزہ: راحیلہ عنبریں، جلد: 41، شماره: 2 (مسلسل شماره: 82)، جنوری۔ جون 2019ء، ص 138 توں 152

ص

- 192- صبر قادری دیاں نعتاں وچ حدیث رسول دے حوالے: ڈاکٹر سرفراز خالد، جلد: 34، شماره: 1 (مسلسل شماره: 67)، جولائی۔ دسمبر 2011ء، ص 67 توں 92
- 193- صبر قادری دیاں نعتاں وچ قرآنی حوالے (تجزیاتی مطالعہ): ڈاکٹر سرفراز خالد، جلد: 32، شماره: 2 (مسلسل شماره: 64)، جنوری۔ جون 2010ء، ص 87 توں 102

- 194- صوفی اور سماجیات: عمران علی، جلد: 42، شماره: 2 (مسلسل شماره: 84)، جنوری۔ جون 2020ء، ص 117 توں 130
- 195- صوفیانہ تعلیم: ذاتی تے قلبی وارداتاں دے حوالے نال: پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد، جلد: 32، شماره: 1 (مسلسل شماره: 63)، جولائی۔ دسمبر 2009ء، ص 41 توں 50

ع

- 196- عبدالرحمن جامی ”عارف جام“: ڈاکٹر محمد ناصر، جلد: 32، شماره: 1 (مسلسل شماره: 63)، جولائی۔ دسمبر 2009ء، ص 85 توں 100
- 197- عشق دی کہانی میاں محمد بخش عیسیٰ نظر یے موجب: ڈاکٹر عاصمہ قادری، جلد: 33، شماره: 1 (مسلسل شماره: 65)، جولائی۔ دسمبر 2010ء، ص 83 توں 88
- 198- علی حیدر دے پڑچولیاں دیاں بھلاں (اک تحقیقی مطالعہ): حنیف چودھری، جلد: 35، شماره: 2 (مسلسل شماره: 70)، جنوری۔ جون 2013ء، ص 9 توں 20
- 199- علی حیدر ملتانی: فکر تے فن: ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق، جلد: 33، شماره: 2 (مسلسل شماره: 66)، جنوری۔ جون 2011ء، ص 73 توں 80
- 200- عمر خیام تے صدیق تاثیر دیاں رباعیاں دا تقابلی مطالعہ (اک جائزہ): ڈاکٹر بابر نسیم آسی، جلد: 39، شماره: 2 (مسلسل شماره: 78)، جنوری۔ جون 2017ء، ص 60 توں 72

ف

- 201- فارسی تے پنجابی رباعی دا تقابلی مطالعہ (عمر خیام تے ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دیاں رباعیاں دے حوالے نال): ڈاکٹر محمد ریاض شاہد، جلد: 44، شماره: 1، (مسلسل شماره: 87)، جولائی۔ دسمبر 2021ء، ص 9 توں 18
- 202- فارسی ماہیا گوئی: پنجابی ماہیے دی بیروی وچ: ڈاکٹر محمد اقبال شاہد، جلد: 33، شماره: 1 (مسلسل شماره: 65)، جولائی۔ دسمبر 2010ء، ص 31 توں 38
- 203- فرخندہ لودھی: حیاتی تے فکر و فن: ڈاکٹر شاہین کرامت، جلد: 34، شماره: 1 (مسلسل شماره: 67)، جولائی۔ دسمبر 2011ء، ص 57 توں 66
- 204- فقیر قادر بخش بیدل تے اوہناں دی پنجابی شاعری: پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن، جلد: 33، شماره: 2 (مسلسل شماره: 66)، جنوری۔ جون 2011ء، ص 61 توں 72
- 205- فلمی دنیا دا اک گمنام شاعر گلزار خلیل: پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد، جلد: 34، شماره: 2 (مسلسل شماره: 68)، جنوری۔ جون 2012ء، ص 39 توں 56

- 206- فیمنیزم تے پنجابی کہانی کارناں: ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق / رابعہ آصف، جلد: 38، شماره: 2 (مسلسل شماره: 76)، جنوری۔ جون 2016ء، ص 114 توں 122 ق
- 207- قادر یار دا پورن بھگت (تجزیاتی مطالعہ): ڈاکٹر نسیرین مختار، جلد: 32، شماره: 2 (مسلسل شماره: 64)، جنوری۔ جون 2010ء، ص 61 توں 78
- 208- قدیم ایرانی مذاہب تے علامہ اقبال: ڈاکٹر محمد اقبال شاہد، جلد: 32، شماره: 2 (مسلسل شماره: 64)، جنوری۔ جون 2010ء، ص 79 توں 86
- 209- قرآن مجید کے پہلے سرائیکی پنجابی مطبوعہ ترجمے کا تحقیقی و تنقیدی جائزہ: مقبول حسن گیلانی، جلد: 32، شماره: 2 (مسلسل شماره: 66)، جنوری۔ جون، 2011ء، ص 73 توں 80
- 210- قصہ سیف الملوک از میاں محمد بخش عسکری گلاب دا ورتا: ہادیہ اسلم / ڈاکٹر مجاہدہ بٹ، جلد 44-45، شماره: 1-2 (مسلسل شماره: 88-89)، جولائی۔ دسمبر 2022ء، ص 56 توں 62
- 211- قصہ مغل و جٹ، رمزاں دی تاکی وچوں: ڈاکٹر عاصمہ قادری، جلد: 35، شماره: 1 (مسلسل شماره: 69)، جولائی۔ دسمبر 2012ء، ص 59 توں 66
- 212- قصہ ہیر رانجھا کا اردو شاعر: عبدالحمید عدم: ڈاکٹر شائستہ حمید خان / واصف لطیف، جلد: 42، شماره: 2 (مسلسل شماره: 84)، جنوری۔ جون 2020ء، ص 100 توں 107

ک

- 213- کافیاں شاہ حسین وچ ”حسین“ ناں دا ورتارا: خاتقان حیدر غازی، جلد: 38، شماره: 2 (مسلسل شماره: 76)، جنوری۔ جون 2016ء، ص 107 توں 113
- 214- کافی دا لغوی تے اصطلاحی ویروا: ڈاکٹر مرزا معین الدین، جلد: 33، شماره: 2 (مسلسل شماره: 66)، جنوری۔ جون 2011ء، ص 9 توں 30
- 215- کتاب لڑی ”میلہ“ فیصل آباد دی بیلوگرافی: ڈاکٹر بتول زہرا، جلد: 8، شماره: 1 (مسلسل شماره: 75)، جولائی۔ دسمبر 2015ء، ص 59 توں 80
- 216- کتب خانہ مولانا محمد علی مکھڑی (رحمۃ اللہ علیہ) شریف: دے پنجابی خطی نسخے: ڈاکٹر ارشد محمود نا شاہ، جلد: 38، شماره: 1 (مسلسل شماره: 75)، جولائی۔ دسمبر، 2016ء، ص 9 توں 52
- 217- کچھ حمدیہ شاعری بارے: ڈاکٹر ناہید شاہد، جلد: 32، شماره: 1 (مسلسل شماره: 63)، جولائی۔ دسمبر 2009ء، ص 51 توں 60
- 218- کشف الحجب دا پنجابی ترجمہ شریف صابر دا علمی ادبی کارنامہ: پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد، جلد: 35، شماره: 1 (مسلسل شماره: 69)، جولائی۔ دسمبر، 2012ء، ص 125 توں 136

- 219- کشمیر اور پنجاب کے روابط: ایک تجزیاتی مطالعہ: ڈاکٹر راجہ زاکت علی خان / ڈاکٹر خواجہ زاہد عزیز، جلد 44-45، شماره 1-2 (مسلسل شماره: 89-88)، جولائی۔ دسمبر 2022ء، ص 7 توں 8
- 220- کشمیر، پنجاب اور پنجابی ادب: ڈاکٹر خواجہ زاہد عزیز، جلد: 33، شماره: 1 (مسلسل شماره: 65)، جولائی۔ دسمبر 2010ء، ص 153 توں 160
- 221- کلاسیک کیہ اے؟: عاصمہ قادری، جلد: 32، شماره: 1 (مسلسل شماره: 63)، جولائی۔ دسمبر 2009ء، ص 117 توں 128
- 222- کلام فرید بارے کچھ گلاں: پرانیاں ورقیاں وچوں: ڈاکٹر نبیلہ رحمن، جلد: 39، شماره: 2 (مسلسل شماره: 78)، جنوری۔ جون 2017ء، ص 100 توں 110
- 223- گلیات بلھے شاہ رحمۃ اللہ علیہ متن دے بھلکھے: عامر غفار گوری، جلد: 34، شماره: 1 (مسلسل شماره: 67)، جولائی۔ دسمبر 2011ء، ص 35 توں 48

گ

- 224- گرونا تک دی سماجک سوجھ تے گلوبل وار منگ بارے وچار: ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق / عبدالرحمن، جلد: 42، شماره: 2 (مسلسل شماره: 84)، جنوری۔ جون 2020ء، ص 22 توں 35
- 225- گلاں شاہ حسین رحمۃ اللہ علیہ: شریف کنجاہی، جلد: 1، شماره: 2 (مسلسل شماره: 60)، جنوری۔ جون 2008ء، ص 49 توں 58
- 226- گورو گرتھ صاحب وچ بابا فرید رحمۃ اللہ علیہ: ناہید ظفر، جلد: 34، شماره: 1 (مسلسل شماره: 67)، جولائی۔ دسمبر 2011ء، ص 93 توں 102
- 227- گیت تے کافی داصنی ویروا: مرزا معین الدین، جلد: 32، شماره: 2 (مسلسل شماره: 62)، جنوری۔ جون 2009ء، ص 69 توں 80
- 228- گیت دے معنی تے مفہوم: ڈاکٹر نوید شہزاد، جلد: 32، شماره: 2 (مسلسل شماره: 62)، جنوری۔ جون 2009ء، ص 119 توں 128

م

- 229- مادری زبان راہیں مڈھلی تعلیم (تجزیاتی مطالعہ): ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق، جلد: 32، شماره: 1 (مسلسل شماره: 65)، جولائی۔ دسمبر 2010ء، ص 71 توں 82
- 230- ماں بولی بارے مذہبی نقطہ نظر: ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق، جلد: 34، شماره: 2 (مسلسل شماره: 68)، جنوری۔ جون 2012ء، ص 89 توں 94
- 231- مثنوی حاجی محمد صفوری رحمۃ اللہ علیہ فیانہ اہمیت اور اس کا فکری و فنی جائزہ: ڈاکٹر الطاف حسین لنگڑیال،

- جلد: 35، شماره: 2 (مسلسل شماره: 70)، جنوری۔ جون، 2013ء، ص 101 توں 110
- 232- مڈھلی پاکستانی پنجابی غزل وچ حسن و عشق دا تصور: زیب النساء، جلد: 41، شماره: 1، (مسلسل شماره: 81)، جولائی۔ دسمبر 2018ء، ص 37 توں 46
- 233- مڈھلی پنجابی غزل وچ ترکیب تراشی: ماریہ طاہر، جلد: 41، شماره: 2 (مسلسل شماره: 82)، جنوری۔ جون 2019ء، ص 53 توں 64
- 234- مزاحمتی ادب دا مطالعہ: سرائیکی شاعری دے پرسنگ وچ: ڈاکٹر نسیم اختر، جلد: 43، شماره: 2 (مسلسل شماره: 86)، جنوری۔ جون 2021ء، ص 9 توں 16
- 235- مسدس حالی دے دو منظوم پنجابی ترچے حصہ اردو: ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق، جلد: 32، شماره: 2 (مسلسل شماره: 64)، جنوری۔ جون 2010ء، ص 103 توں 114
- 236- منیر نیازی دی شاعری دے کجھ مڈھلے عناصر: ڈاکٹر افضال احمد انور، جلد: 33، شماره: 1 (مسلسل شماره: 65)، جولائی۔ دسمبر 2010ء، ص 9 توں 30
- 237- منیر نیازی دی شاعری وچ چتر کاری: ڈاکٹر ناہید شاہد، جلد: 31، شماره: 1 (مسلسل شماره: 61)، جولائی۔ دسمبر 2008ء، ص 43 توں 52
- 238- منیر نیازی دی شاعری وچ ”سپ“ دی علامت: ڈاکٹر ناہید شاہد، جلد: 35، شماره: 1 (مسلسل شماره: 69)، جولائی۔ دسمبر 2012ء، ص 43 توں 52
- 239- موسیقار نیاز حسین کی میڈیا موسیقیاتی خدمات کا تحقیقی جائزہ: ڈاکٹر ذوالفقار علی/ڈاکٹر شازیہ شیخ، جلد: 42، شماره: 1 (مسلسل شماره: 83)، جولائی۔ دسمبر 2019ء، ص 157 توں 170
- 240- مولانا محمد اشرف اصغر: ^{رحمۃ اللہ علیہ} احمد قاضی، جلد: 3، شماره: 1 (مسلسل شماره: 61)، جولائی۔ دسمبر 2008ء، ص 105 توں 124
- 241- مولوی محمد حسین احمد آبادی دی حیاتی تے ادبی خدمات: فرح وسیم، جلد: 44-45، شماره: 1-2 (مسلسل شماره: 88-89)، جولائی۔ دسمبر 2022ء، ص 63 توں 74
- 242- مولوی محمد مسلم دیاں گلزاراں دے فنی گن: نجمہ احمد دین/ڈاکٹر سعادت علی ثاقب، جلد: 42، شماره: 2 (مسلسل شماره: 84)، جنوری۔ جون 2020ء، ص 65 توں 74
- 243- میاں محمد بخش ^{رحمۃ اللہ علیہ} کجھ کتاباں دے قلمی نسخے: ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد، جلد: 38، شماره: 2 (مسلسل شماره: 76)، جنوری۔ جون 2016ء، ص 9 توں 26
- 244- میاں محمد بخش ^{رحمۃ اللہ علیہ} ”سیف الملوک“ دے دو منظوم اردو ترچے (تقابلی جائزہ): ظہیر احمد شفیق، جلد: 32، شماره: 1 (مسلسل شماره: 63)، جولائی۔ دسمبر 2009ء، ص 109 توں 116

245- میاں محمد بخش عظیمی شاعری اُتے فارسی اثرات: پروفیسر ڈاکٹر سید اختر جعفری، جلد: 31، شماره: 1 (مسلسل شماره: 61)، جولائی۔ دسمبر 2008ء، ص 9 توں 42

ن

246- ناکہ بانی وچ انسان دوستی دی تعلیم تے پریرنا: کلیان سنگھ کلیان، جلد: 43، شماره: 2 (مسلسل شماره: 86)، جنوری۔ جون 2021ء، ص 31 توں 40

247- ناول تے پنجابی ناول کارناں۔۔۔ اک ویروا: ڈاکٹر نبیلہ رحمن، جلد: 32، شماره: 2 (مسلسل شماره: 62)، جنوری۔ جون 2009ء، ص 44 توں 58

248- نثری نظم تے پنجابی نثری نظم۔۔۔ اک ویروا: ڈاکٹر عباد حسین، جلد: 37، شماره: 1 (مسلسل شماره: 73)، جولائی۔ دسمبر 2014ء، ص 29 توں 48

249- نسیم حیدر گورایہ: حیاتی تے پنجابی شاعری: اقبال حسین، جلد: 35، شماره: 1 (مسلسل شماره: 69)، جولائی۔ دسمبر 2012ء، ص 75 توں 94

250- نعت (بخش دینا رب نے رسولؐ سامنے): عبیر ابو ذری، جلد: 41، شماره: 1 (مسلسل شماره: 81)، جولائی۔ دسمبر 2018ء، ص 4

251- نعت (بھلیو بھلی وچ جگ دے): پیر فضل گجراتی، جلد: 38، شماره: 2 (مسلسل شماره: 76)، جنوری۔ جون 2016ء، ص 4

252- نعت (بھلیو بھلی وچ جگ دے): پیر فضل گجراتی، جلد: 41، شماره: 2 (مسلسل شماره: 82)، جنوری۔ جون 2019ء، ص 4

253- نعت (جلوہ گرسن جس وچ کمی): ڈاکٹر پونس احقر، جلد: 35، شماره: 1 (مسلسل شماره: 69)، جولائی۔ دسمبر 2012ء، ص 4

254- نعت (جوہر عرض وجود): مولوی غلام رسول عالی پوری، جلد: 37، شماره: 2 (مسلسل شماره: 74)، جنوری۔ جون 2015ء، ص 4

255- نعت (ح: حُسن دا منصب کون): فقیر قادر بخش بیدل، جلد: 40، شماره: 1 (مسلسل شماره: 79)، جولائی۔ دسمبر 2017ء، ص 4

256- نعت (حشر نوں کچھری لاکے): عبیر ابو ذری، جلد: 32، شماره: 2 (مسلسل شماره: 64)، جنوری۔ جون 2010ء، ص 4

257- نعت (دوئی نعت رسول مقبول والی): سید وارث شاہ، جلد: 33، شماره: 2 (مسلسل شماره: 66)، جنوری۔ جون 2011ء، ص 4

- 258- نعت (رب دیا پیاریا!): حفیظ تائب، جلد: 3 4، شماره: 2 (مسلسل شماره: 6 8)، جنوری۔
جون 2012ء، ص4
- 259- نعت (رب دیا پیاریا!): حفیظ تائب، جلد: 3 5، شماره: 2 (مسلسل شماره: 7 0)، جنوری۔
جون 2013ء، ص4
- 260- نعت (رب دیا پیاریا!): حفیظ تائب، جلد: 3 6، شماره: 2 (مسلسل شماره: 7 2)، جنوری۔
جون 2014ء، ص4
- 261- نعت (رب دیا پیاریا!): حفیظ تائب، جلد: 3 7، شماره: 1 (مسلسل شماره: 7 3)، جولائی۔
دسمبر 2014ء، ص4
- 262- نعت (سبھ نور اُسے دے): میاں محمد بخش، جلد: 3 4، شماره: 1 (مسلسل شماره: 6 7)، جولائی۔
دسمبر 2011ء، ص4
- 263- نعت (سروپ ایسا خدا نے): کلیم شہزاد، جلد: 3 8، شماره: 1 (مسلسل شماره: 7 5)، جولائی۔
دسمبر 2015ء، ص4
- 264- نعت (سورج وانگ روشن سارے جگ اُتے): پیر فضل گجراتی، جلد: 42، شماره: 2 (مسلسل
شماره: 84)، جنوری۔ جون 2020ء، ص4
- 265- نعت (کویں میں اوہ تصویراں کھچ): منیر نیازی، جلد: 32، شماره: 1 (مسلسل شماره: 63)، جولائی۔
دسمبر 2009ء، ص4
- 266- نعت (گل نبیاں دا سرتاج محمد): پچل سرمست، جلد: 39، شماره: 2 (مسلسل شماره: 78)، جنوری۔
جون 2017ء، ص4
- 267- نعت (مک گئے جھانجھے تے جھیرے): حفیظ تائب، جلد: 32، شماره: 2 (مسلسل شماره: 62)،
جنوری۔ جون 2009ء، ص4
- 268- نعت (مک گئے جھانجھے تے جھیرے): حفیظ تائب، جلد: 36، شماره: 1 (مسلسل شماره: 71)،
جولائی۔ دسمبر 2013ء، ص4
- 269- نعت (مک گئے جھانجھے تے جھیرے): حفیظ تائب، جلد: 44-45، شماره: 1-2 (مسلسل
شماره: 88-89)، جولائی۔ دسمبر 2022ء، ص4
- 270- نعت (مل جاوے جے چچ حضوروں): حفیظ تائب، جلد: 44-45، شماره: 1-2 (مسلسل
شماره: 88-89)، جولائی۔ دسمبر 2022ء، ص4
- 271- نعت (واہ کریم اُمت دا): میاں محمد بخش، جلد: 3 1، شماره: 2 (مسلسل شماره: 6 0)، جنوری۔

- جون 2008ء، ص 4
- 272- نعت (واہ کریم اُمت دا): میاں محمد بخش، جلد: 32، شماره: 1 (مسلسل شماره: 61)، جولائی۔
دسمبر 2008ء، ص 4
- 273- نعت (واہ کریم اُمت دا): میاں محمد بخش، جلد: 43، شماره: 1 (مسلسل شماره: 85)، جولائی۔
دسمبر 2020ء، ص 4
- 274- نعت (ہرکھوٹی تقدیر کھری کر): حفیظ تائب، جلد: 42، شماره: 1 (مسلسل شماره: 83)، جولائی۔
دسمبر 2019ء، ص 4
- 275- نعت (ہے دنیا دیدی طالب): پیر فضل گجراتی، جلد: 33، شماره: 1 (مسلسل شماره: 65)، جولائی۔
دسمبر 2010ء، ص 4
- 276- نعت (ہے دنیا دیدی طالب): پیر فضل گجراتی، جلد: 41، شماره: 1 (مسلسل شماره: 81)، جولائی۔
دسمبر 2018ء، ص 4
- 277- نعت (ہے دنیا دیدی طالب): پیر فضل گجراتی، جلد: 43، شماره: 2 (مسلسل شماره: 86)، جنوری۔
جون 2021ء، ص 4
- 278- نفسیات دے شاعری تے اثرات تے پنجابی نظم: ثناء مدثر بٹ، جلد: 37، شماره: 2 (مسلسل شماره: 74)، جنوری۔ جون 2015ء، ص 91 توں 102
- 279- نویں پنجابی کافی تے اک جھات: ڈاکٹر سعادت علی ثاقب / شمینہ کوثر، جلد: 43، شماره: 1 (مسلسل شماره: 85)، جولائی۔ دسمبر 2020ء، ص 15 توں 29
- 280- نویں پنجابی نظم اُتے ترقی پسند تحریک دے اثرات: واصف لطیف، جلد: 37، شماره: 1 (مسلسل شماره: 73)، جولائی۔ دسمبر 2014ء، ص 87 توں 110
- 281- نویں پنجابی نظم تے شریف کنجاہی دی قرآنی ترجمہ نگاری: محمود الحسن بزمی، جلد: 38، شماره: 1 (مسلسل شماره: 75)، جولائی۔ دسمبر 2015ء، ص 45 توں 58
- 282- نویں پنجابی نظم دے کچھ رجحانات: حنا خان، جلد: 37، شماره: 1 (مسلسل شماره: 73)، جولائی۔
دسمبر 2014ء، ص 65 توں 86
- 283- نویں پنجابی نظم: رحمان ساز شاعراں راہیں: ڈاکٹر نوید شہزاد، جلد: 36، شماره: 2 (مسلسل شماره: 72)،
جنوری۔ جون 2014ء، ص 39 توں 48
- 284- نویں پنجابی نظم وچ پنجاب دی دسوں: ثوبیہ اسلم، جلد: 38، شماره: 1 (مسلسل شماره: 75)، جولائی۔
دسمبر 2015ء، ص 99 توں 120

- 285- نويس پنجابی نظم وچ کہانی داعنصر (چونواں مطالعہ): ڈاکٹر فائزہ اعجاز، جلد: 36، شماره: 2 (مسلسل شماره: 72)، جنوری۔ جون 2014ء، ص 99 توں 108
- 286- نويس نظم وچ صوفیانہ رنگ: ڈاکٹر مجاہدہ بٹ، جلد: 37، شماره: 2 (مسلسل شماره: 74)، جنوری۔ جون 2015ء، ص 55 توں 66
- 287- نئی پنجابی شاعری اور طویل نظم: آغاز روایت: ڈاکٹر نوید شہزاد، جلد: 37، شماره: 1 (مسلسل شماره: 73)، جولائی۔ دسمبر 2014ء، ص 111 توں 120
- 288- نئی پنجابی نظم اور سقوط ڈھاکہ: چودھری محمد عارف، جلد: 36، شماره: 2 (مسلسل شماره: 72)، جنوری۔ جون 2014ء، ص 109 توں 120

و

- 289- وارث شاہ رحمۃ اللہ علیہ دا وارث: واصف لطیف، جلد: 34، شماره: 2 (مسلسل شماره: 68)، جنوری۔ جون 2012ء، ص 95 توں 110
- 290- وارث شاہ رحمۃ اللہ علیہ (نفسیاتی مطالعہ): پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد، جلد: 34، شماره: 1 (مسلسل شماره: 67)، جولائی۔ دسمبر 2011ء، ص 103 توں 112
- 291- وحدت عین عیان تے خواجہ غلام فرید رحمۃ اللہ علیہ شاعری: پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن، جلد: 34، شماره: 2 (مسلسل شماره: 68)، جنوری۔ جون 2012ء، ص 69 توں 80
- 292- وزیر افضل اور پنجابی فلمی گیت: ڈاکٹر سعادت علی ثاقب، جلد: 39، شماره: 2 (مسلسل شماره: 78)، جنوری۔ جون 2017ء، ص 119 توں 138

ہ

- 293- ہٹلر کا نظریہ قومیت و مقامیت: ڈاکٹر نوید شہزاد، جلد: 34، شماره: 2 (مسلسل شماره: 68)، جنوری۔ جون 2012ء، ص 111 توں 119
- 294- ہر نام کور: حیاتی تے شاعری: شاہین کرامت، جلد: 32، شماره: 1 (مسلسل شماره: 63)، جولائی۔ دسمبر 2009ء، ص 129 توں 134
- 295- ہندکو غزل: تعارف تے تجزیہ: ڈاکٹر رشید احمد، جلد: 35، شماره: 2 (مسلسل شماره: 70)، جنوری۔ جون 2013ء، ص 93 توں 100
- 296- ہندوستانی پراکرتی وچ وحدانیت دا سوما: جی صاحب: ڈاکٹر کلیان سنگھ کلیان / ستونوت کور، جلد 44-45، شماره: 1-2 (مسلسل شماره: 88-89)، جولائی۔ دسمبر 2022ء، ص 45 توں 55
- 297- ہندو ضمیات: اسلام اور ہیر وارث شاہ: تنویر غلام حسین / غلام مصطفیٰ، جلد: 43، شماره: 2 (مسلسل شماره: 78)، جنوری۔ جون 2017ء، ص 119 توں 138

- شماره: 86)، جنوری۔ جون 2021ء، ص 111 توں 134
- 298- ”ہومی کے۔ بھابھا“ دے مابعد نوآبادیاتی تصورات: محمد حسنین ساحر، جلد 44-45، شماره: 1-2 (مسلسل شماره: 88-89)، جولائی۔ دسمبر 2022ء، ص 75 توں 84
- 299- ہیر احمد گجر وچ مذہبی تلمیحاں: سید غضنفر حسین بخاری، جلد: 37، شماره: 2 (مسلسل شماره: 74)، جنوری۔ جون 2015ء، ص 77 توں 90
- 300- ہیر ”وارث شاہ“ تے سچ بانی ”احسان باجوہ“ دا تقابلی جائزہ: نائلہ اعظم قاضی / ڈاکٹر نیلہ رحمن، جلد 44-45، شماره: 1-2 (مسلسل شماره: 88-89)، جولائی۔ دسمبر 2022ء، ص 99 توں 120

ی

- 301- یوسف زلیخا دے قصہ کاریں اتے قصیں دا تعارفی مطالعہ: ڈاکٹر محمد ممتاز خان، جلد: 43 شماره: (مسلسل شماره: 85)، جولائی۔ دسمبر 2020ء، ص 30 توں 41

ENGLISH:

A

- 302- A Morphosemantic Analysis of Total Reduplication in Punjabi: M.Riaz Gohar, Vol.No:39, No.2, (78) Jan-June, 2017. P144 to 160.
- 303- An ACOUSTIC ANALYSIS OF PUNJABI (MAJHI) STOPS CONSONANTS: Muhammad Nadeem Chohan/ Muhammad Asad Habib/ Zafar Iqbal Bhatti, Vol.No:42, No:1, (83) July-Dec. 2019. P35 to 46
- 304- An Acoustic Analysis of the Vowels of the Contemporary Standard Punjabi: Umar-ud-Din / Muhammad Kamal Khan, Vol.No:32, No.2, (64) Jan-June. 2010. P17 to 24.
- 305- Analysis of Glide Epenthesis Used by the Punjabi Speakers as an integration Strategy: Muhammad Asad Habib/ Dr. Arshad Ali Khan/ Sikander-e-Azam, Vol.No:44, No:1 (87) July-Dec. 2021. P11 to 30.

C

- 306- Color in Context: Red as Metaphor in Visual and Literary Works: Dr. Asma Qadri/ Amina Cheema, Vol.No: 43 No:1 (85) July-Dec. 2020. P.1 to 18.
- 307- Cultural Ceremonials and Fiestas: A Punjabi Flavor in Rafat, s Poetry (1947-1983): Atifa Binth e zia/ Dr. Amra Raza, Vol.No:43

No:2, (86) Jan-June. 2021. P. 1 to 9.

E

- 308- Exploration of a Myth of Athena as Found in the Historical Sources:
Prof.Dr.Shahida Manzoor/ Dr.Umaira Hussain Khan, Vol.No:42,
No:1, (83) July-Dec. 2019. P. 1 to 20.

F

- 309- Foudation of Sikh Empire: Role of Gulab Singh and Imperial British
Empire: Dr Anees ur Rashid Hashmi/ Dr. Syed Ali Raza/ Dr. Kalyan
Singh Kalyan/ Noreen Iqbal Swati, Vol.No:44-45, No:2-1 (88-89)
July-Dec.2022. P. 1 to 14.

G

- 310- Gates of Lahore as the Major Subject for prominent Visual Artists of
Pakistan: Nadeem Alam/ Amjad Parvaiz, Vol.No:41, No:1, (81)
July-Dec. 2018. P. 13to30.
- 311- Gender assignment is rule-governed:A comparative analysis of Punjabi
and English: Azhar Munir Bhatti/ Abdul Majid Khan Rana/ Sajida
Parveen,Vol.No:42,No:1, (83)July-Dec.2019.P21to34.
- 312- Golden Ratio as a Symbolic Interpretation of Truck Iconography:
Ms.Naumana Zaryab/ Prof.Dr.Shahida Manzoor, Vol.No:43, No:2,
(86) Jan-June. 2021. P. 19to42.
- 313- Growing Body Structure and its Sways on Clothing Panaches of
Professional Punjabi Women: Ayesha Saeed/ Shamaila
Dodhy,Vol.No:42No:2,(84)Jan-June.2020.P27to42.

I

- 314- Influence of Diverse Mystical Systems based on Hinduism and Islam:
Dr.Naheed Qadir, Vol.No:41,No:2,(82)Jan-June.2019.P1to10.

L

- 315- Lexicography of Pakistani Languages: A sase of Punjabi and Siraiki
Languages: Azhar Munir Bhatti/ Dr. Abdul Majid Khan Rana/ Amna
Umer Cheema: Vol.No:43No:1,(85) July-Dec.2020.P19to32

M

- 316- Modality of Conditional Sentences in Punjabi Language: Azhar Munir Bhatti/ Abdul Majid Khan Rana/ Sajida Parveen, Vol.No:43 No:2, (84) Jan-June. 2020.P43to50.

P

- 317- Patang:The Fighter Kiteof Punjab,Paskistan:Structure and Making: Amjad Parvaiz, Vol.No:40,No.2,(80)Jan-June.2018.P145to160
- 318- Propositions and Sequence in "The Heer Ranjha" An Application of Todorov,s of Narratolog: Afshan Abbas/Dr.Fauzia Janjua, Vol.No:44, No:1(87) July-Dec.2021.P1to10.
- 319- Punjabi Folk Theatre in 19th Century: Dr.Nighat Khurshid,Vol.No:40, No.1,(79) July-Dec.2017.P153o160
- 320- Punjab's Craft of Guddi Patola and its reflection in Pakistani Visual Arts: The case of Ruby Chishti: Amina Cheema, Vol.No:43, No:2,(86) Jan-June.2020, P43to56.
- 321- Punjab's Craft of 'Kadha'i' as an Art Form in Pakistani Visual Arts: Amina Cheema,Vol.No:41,No:1,(81)July-Dec.2018.P31to44.

R

- 322- Revisiting Mughal State,Polities and Cultural Pluralism in Medieval India:Frof.: Rukhsana Iftikhar/ Dr. syed Karim Haider, Vol.No:42 No:2, (84) Jan-June.P.48to60.

Q

- 323- Qadri School of Thought and its Renowned Families in Pakistan : Dr.Nabila Rehman, Vol.No:32,No.2,(64) Jan-June.2010.P1to16

S

- 324- Sheikh Ali bin Usman Al Hujwiri's Impact on the History of the Punjab :Muhammad Idris, Vol.No:33,No.2,(66) Jan-June.2011.P1to16
- 325- Sikh Archaeological Sites in Muzafferabad Division: Anbrin Khawaja.Vol.No:42, No:2,(84)Jan-June.2020.P51to70.
- 326- Subjective &Structual Commonalities of Hindko and Urdu Mahiya:Dr.Abdul Wajid Tabassum, Vol.No:38, No.2, (76) Jan-June. 2016. P. 147to152

T

- 327- The Dor Making Tradition and its Significance in Kite Flying Culture of Punjab: Amjad Parvaiz, Vol.No:41, No:1, (81) July-Dec.2018. P13 to30.
- 328- The Ornamental Vocabulary of the Woodcarvings of Chiniot A Study of Indigenous and Foreign Sources: Dr. Aqsa Malik/ Dr. Naela Aamir, Vol.No:42 No:2, (84) Jan-June.2020. P1 to26.
- 329- The Pioneers of Romanticism and Realism in the Landscape Paintings of Punjab: Dr. Naela Aamir/ Dr. Aqsa Malik. Vol.No:43 No:1, (85) July-Dec. 2020. P. 33 to47.
330. Transformed Punjabi Ethnicity in Taufiq Rafat,s Poetry (1947-1983): Atifa Binth e Zia, Vol.No:44-45, No:2-1 (88-89) July-Dec.2022. P15 to28.

W

- 331- Watersheds from Kashmir & Settlers from Punjab: An Analysis of Sociocultural and Ethnic Links Between Kashmir & Punjab: Prof. Dr.Khawaja Zahid Aziz/ Anees ur Rasheed Hashmi, Vol.No:43 No:2, (86) Jan-June. 2021. P.10 to18.

اشاریہ مصنف

AUTHOR INDEX

الف	
148	ابوبکر، ڈاکٹر
78	احسان اللہ طاہر، ڈاکٹر
123,163	احمد شہزاد
245	اختر جعفری، ڈاکٹر
67	اخلاق حسین، سید
81,111	ارشاد اقبال ارشد، ڈاکٹر
120,216,243	ارشاد محمود ناشاد، ڈاکٹر
134	اظہر محمود چوہدری، ڈاکٹر

100	اعجاز احمد ندیم، ڈاکٹر
150	افتخار احمد
236	افضال احمد انور، ڈاکٹر
249	اقبال حسین
43	اکبر علی
175	اکبر علی غازی
78,231	الطاف حسین لنگڑیال، ڈاکٹر
86,114	امجد علی بھٹی، ڈاکٹر
190	انجم رحمانی، ڈاکٹر
127	انیلا سرور
ب	
141,200	بابر نسیم آسی، ڈاکٹر
82,106,171,215	بتول زہرا، ڈاکٹر
109	بشری اعجاز
143	بشیر مہدی، ڈاکٹر
پ	
251,252,264,275,276,277	پیر فضل گجراتی
ت	
297	تنویر غلام حسین
ث	
99	ثمینہ بتول، ڈاکٹر
279	ثمینہ کوثر
130,278	ثناء مدثر بٹ
62,90,284	ثوبیہ اسلم
108	ثوبیہ منظور
ج	
103,116,131	جمیل احمد پال، ڈاکٹر

ح

172	حاکم علی بررو، ڈاکٹر
258,259,260,261,267,268,269,270,274	حفیظ تائب
158,282	حنا خان
198	حنیف چودھری

خ

181,213	خاقان حیدر غازی
98	خالد محمود، میجر
108	خضری تبسم

د

105	درشن سنگھ آشت، ڈاکٹر
170	دلشاد رسول کسانہ

ذ

239	ذوالفقار علی
-----	--------------

ر

206	رابعہ آصف
191	راحیلہ عنبریں
184	راشد متین، ڈاکٹر
295	رشید احمد، ڈاکٹر
53,85	رضوان علی اعوان

ز

219,220	زابد عزیز خواجہ، ڈاکٹر
240	زمیر احمد قاضی
55,56,232	زیب النساء

س

296	ستونت کور
266	سچل سرمست
50,192,193	سرفراز خالد، ڈاکٹر

سعادت علی ثاقب، ڈاکٹر

46,65,70,71,84,91,151,166,179,242,279,292

155 سعیدہ حسن

36 سعیدہ رشم، ڈاکٹر

1,119 سعیدہ ممتاز، ڈاکٹر

108 شہزاد انصر

64,68 سونیا اللہ راکھا، ڈاکٹر

ش

147 شاذیہ شعیب، ڈاکٹر

239 شازیہ شیخ، ڈاکٹر

44,57,88,164,185,203,294 شاپن کرامت، ڈاکٹر

45 شاہدہ تارڑ

169 شاہدہ پروین

129,212 شائستہ حمید، ڈاکٹر

225 شریف کنجاہی

ص

38,102 صائمہ بتول، ڈاکٹر

132 صائمہ شعبان

73,95 صفوان محمد چوہان، حافظ

ط

102 طاہرہ عزیز مغل، ڈاکٹر

ظ

49 ظفر اقبال

ظہیر احمد شفیق، ڈاکٹر

47,69,79,93,128,199,206,224,229,230,235,244,

ع

6,97 عاصم ندیم

	عاصمہ قادری، ڈاکٹر
41,66,153,159,160,161,197,211,221,	
223	عامر غفار گوری
38,112	عائشہ رحمان، ڈاکٹر
75,115,117,125,168,248,	عباد حسین، ڈاکٹر
224	عبدالرحمن
37	عبدالواجد
250,256	عمیر ابو ذری
5,7,8,9,10,11,12,13,14,15,16,17,18,19,20,	عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر
21,22,39,52,92,146,188,195,205,218,290,	
133	عصمت اللہ شاہ
182	عمران خالد
194	عمران علی
122,144	عنبریں خواجہ، ڈاکٹر
141	عنصر اظہر، سید
	غ
299	غضنفر حسین بخاری، سید
142	غلام اکبر، ڈاکٹر
133	غلام اصغر، ڈاکٹر
145	غلام جیلانی شاہ
297	غلام مصطفیٰ
138	غلام مصطفیٰ کھوکھر ڈاکٹر
	ف
285	فاخرہ اعجاز، ڈاکٹر
83,241	فرح وسیم
101	فرخندہ منظور، ڈاکٹر
122,144	فریدانجم، ڈاکٹر

255	فقیر قادر بخش بیدل
61,63,110,124	فوزیہ حنیف
ک	
2,74	کرامت علی مغل، ڈاکٹر
107	کرسمن کور، ڈاکٹر
246,296	کلیان سنگھ کلیان، ڈاکٹر
263	کلیم شہزاد
ل	
96	لیاقت سہیل میر
م	
233	ماریہ طاہر
101,102,118,127,177,210,286	مجاہدہ بیٹ، ڈاکٹر
87	محمد ارشد اویسی، ڈاکٹر
136,186,187	محمد اعجاز، ڈاکٹر
139,167	محمد اقبال ثاقب، ڈاکٹر
202,208	محمد اقبال شاہد، ڈاکٹر
180	محمد امین، ڈاکٹر
51,137,298	محمد حسنین ساحر
113,140,201	محمد ریاض شاہد، ڈاکٹر
174	محمد زبیر خان
37	محمد سخی خان
60	محمد سعید
48,156	محمد سلطان شاہ، ڈاکٹر
55	محمد صدیق ملک
288	محمد عارف، چودھری
87	محمد عاصم چودھری، ڈاکٹر
76	محمد عرفان الحق، ڈاکٹر

79	محمد قاسم متین
301	محمد ممتاز خان، ڈاکٹر
196	محمد ناصر، ڈاکٹر
77,178	محمد نوید ازہر، ڈاکٹر
135	محمد یوسف ملک
80,157,281	محمود الحسن بزمی
38,101	مریم سرفراز
214,227	معین الدین مرزا، ڈاکٹر
72	معین نظامی، ڈاکٹر
209	مقبول حسن گیلانی
183	منصور احمد شاہ
265	منیر نیازی
254	مولوی غلام رسول عالمپوری
262,271,272,273	میاں محمد بخش
ن	
3,94,154,217,237,238	ناہید شاہد، ڈاکٹر
300	نانکد اعظم قاضی
226	ناہید ظفر
58,59	نبیل احمد نبیل، ڈاکٹر
23,24,25,26,27,28,29,30,31,32,33,34,35,40,42	نبیلہ رحمن، ڈاکٹر
170,173,176,204,222,247,291,300	
242	نجمہ احمد دین
4,207	نسرین مختار، ڈاکٹر
121,165,234	نسیم اختر، ڈاکٹر
144	نصرت نثار، ڈاکٹر
54	نگہت خورشید، ڈاکٹر
89,104,126,152,189,228,283,287,293	نوید شہزاد، ڈاکٹر

و

257	وارث شاہ، سید
162,212,280,289	واصف لطیف
149	وسیم رضا گردیزی، ڈاکٹر

ہ

210	ہادیہ اسلم
-----	------------

ی

253	یونس احقر، ڈاکٹر
-----	------------------

ENGLISH

A

Abdul Majid Khan Rana	311,315,316
Abdul wajid Tabassum,Dr.	326
Afshan Abbas	318
Ali Raza,Syed.Dr.	309
Amina Cheema	306,320,321
Amjad Parvaiz	310,317,327
Amna Umer cheema	315
Amra Raza	307
Anbrin Khawaja	325
Anees ur Rasheed Hashmi	309,331
Aqsa Malik,Dr.	328,329
Arshad Ali Khan	305
Asma Qadri,Dr.	306
Atifa Binth e Zia	307,330
Ayesha Saeed	313
Azhar Munir Bhatti	311,315,316

F

Fauzia Janjua	318
---------------	-----

	K
Kalyan Singh Kalyan	309
Karim Haider,Syed.Dr.	322
	M
Muhammad Riaz Gohar	302
Muhammad Asad Habib	303,305
Muhammad Idris	324
Muhammad Kamal Khan	304
Muhammad Nadeem Chohan	303
	N
Nabila Rehman,Dr.	323
Nadeem Alam	310
Naela Aamir,Dr.	328,329
Naheed Qadir,Dr.	314
Naumana Zaryab,Ms.	312
Nighat Kharshid,Dr.	319
Noreen Iqbal Swati	309
	R
Rukhsana Iftikhar	322
	S
Sajida Parveen	311,316
Shahida Manzoor,Dr.	308,312
Shamaila Dodhy	313
Sikander -e-Azam	305,
	U
Umaira Hussain Khan,Dr.	308
Umar ud Din	304
	Z
Zafar Iqbal Bhatti	303
Zahid Aziz,Kh.Dr.	331

میاں محمد بخش دی شاعری تے فارسی شاعری دا اثر

Abstract:

Mian Muhammad Bakhsh is a Qadir Al-Kalam poet of Punjabi language. He was an expert in Punjabi language as well as Arabic and Persian language, because of which words of Arabic and Persian languages are also found in his words. Especially from Persian poets. You were very impressed. He also took this story from Persian language and adapted the articles of Persian language poets in Punjabi language at many places. The influence of Sheikh Saadi, Maulana Jami is overshadowed in his entire story and the books of these poets were taught all over the subcontinent at that time.

Keywords: Adapted Style, Overshadowed, Influnece of sheikh saadi, Jami etc.

.....

میاں محمد بخش پنجابی زبان دے بوہت اچے تے سچے شاعر ہین۔ اوہناں دی مشہور مثنوی قصہ ”سیف الملوک“ نوں پوٹھو ہار دے علاقے وچ اوہو مقام تے مرتب حاصل اے جہڑا مقام تے مرتبہ وچلے پنجاب وچ ہیر وارث شاہ نوں مل چکا اے۔ قصہ ”سیف الملوک“ جیہدا سراغ سب توں پہلاں الف لیلیٰ وچ لکھدا اے الف لیلیٰ دے علاوہ فارسی، اُردو تے پنجابی زبان وچ وی ”سیف الملوک“ دا قصہ دکھو وکھ انداز وچ بیان کیتا جاندا رہیا اے۔⁽¹⁾

اردو وچ ایہنوں ملاں غواصی نے 1625ء وچ تے سرائیکی لطف علی بہاولپوری 1197ھ وچ نظم کیتا۔ ایپر غوامی تے لطف علی دیاں لکھتاں نوں اوہ نامنا تے مقبولیت حاصل نہ ہو سکی جیہڑی کہ میاں محمد صاحب دی ”سیف الملوک“ نوں ملی اے۔ ایہدی مقبولیت دی وجہ غلام حسین

اظہر ہو رہی ایہہ دسدے نیں

”انہوں نے محض داستان کے واقعات کو رقم نہیں کیا بلکہ اپنے خون جگر کی

آمیزش سے اسے ذاتی تجربات و مشاہدات اور صوفیانہ رموز و معارف کا

آئینہ بنا دیا ہے“ (2)

میاں صاحب نے اپنی حیاتی وچ ایہہ کتاباں لکھیاں 1- سوئی مہیوال، 2- تحفہ میراں، 3- فقہ شیخ صفان، 4- نیرنگ عشق، 5- شیریں فرہاد، 6- سیف الملوک، 7- تحفہ رسولیہ، 8- شاہ منصور، 9- سخی خواص خاں، 10- مرزا صاحبان، 11- ہدایت المسلمین، 12- پنج گنج، 13- ہیر رانجھا پر سیف الملوک نوں میاں صاحب دے کلام وچ اک شاہکار دی حیثیت حاصل اے۔ کیوں ایہدے وچ میاں صاحب ہوراں دا شعری فن اوہناں دی فکری تے علمی ریاضت اپنے عروج اُتے نظریں آوندی اے۔ ”سیف الملوک“ دی زبان مرکزی تے نکسالی پنجابی زبان اس تے ایہدے وچ پنجابی دے تقریباً سارے ای لہجے شامل نیں۔ جیہدی وجہ نال سیف الملوک نوں پورے پنجاب وچ ای بڑی مقبولیت تے دلپندیری ملی اے۔

میاں صاحب اک اُچے سچے شاعر ہون دے نال نال اک بلند پایہ عالم فاض تے صوفی درویش وی سن۔ اوہناں دا مطالعہ بڑا وسیع تے کھلا ڈھلاسی۔ اوہناں نے عربی تے فارسی، اردو زبانان دی پوری شعری، کلاسیکل روایت دا ڈونگھا مطالعہ کیتا ہو یا سی ایہدے نال نال اوہ پنجابی زبان دے سبھناں کلاسیکل شاعراں دے کلام توں وی بڑی چنگی طرحاں واقفیت رکھدے سن جے پنجابی زبان نال اوہناں نوں عشق سی تے فارسی زبان نال وی بڑا لگاؤ سی۔ رومی، جامی، نظامی تے حافظ شیرازی ہوراں دے شعر ہر ویلے پڑھدے تے گنگناندے رہندے سن۔ بچپن وچ آپ جامی دی یوسف زلیخا بڑی نال پڑھدے تے سناندے ہندے سن۔ آپ نوں شاعرانہ مذاج بچپن توں ای بہت سی تے ہولی ہولی ایہدے وچ وادھا ہوندا چلا گیا تے پنجابی دے دو جے صوفی شاعراں وانگ پنجابی نوں اپنے اظہار دا ذریعہ بنالیا حالانکہ آپ اپنی علمی حیثیت ول رہندے تاں آپ فارسی، اردو تے عربی دے شاعر وی ہوسکدے سن کیوں جے آپ ایہناں زبانان اُتے مکمل عبور تے دسترس رکھدے سن۔ پر فارسی زبان نال آپ نوں بڑی محبت سی تے ایہدے شعری مطالعہ وی بڑا بھرواں سی۔ جس طرحاں کہ ایہہ گل آپ دے کلام توں وی ظاہر ہوندی

اے کہ آپ حضرت عبدالرحمان جامی تے حضرت حافظ شیرازی ہوراں دیاں کلاماں توں زبردست متاثر سن۔ تے شیخ سعدی شیرازی نوں وی بڑا سندے سن۔ آپ نے فارسی زبان دے کئی شاعراں دے اُچے سچے شعراں نوں اپنے پنجابی زبان دے بانے پوائے۔ اسی مضمون وچ مختصر جہا ایہو ای جائزہ لینا مقصود اے۔ تاں جے ایہہ گل نتر کے سامنے آسکے پئی کسی حد تک آپ وی شاعری اُتے فارسی شاعری دا اثر موجود اے۔

اُنج تاں آپ نے قصہ سیف الملوک وی فارسی زبان دی کتاب وچوں ای لیا اے جس طرحاں کہ اوہ آپ آہندے نیں پئی مرے مُرشد نے میرے وڈے بھرانے ایہہ قصہ لکھن لئی آکھیا اے۔⁽³⁾

سیف الملوک کے دی گل اوہناں کسے کتابوں دِٹھی
ایس قصے دی طلب پیو نیں میں کل کردے چٹھی
تے اگے جا کے آہندے نیں:

میں بھی بات عجائب دِٹھی فارسیوں اخباروں
نالے امر ہو یا سی صادر مُرشد دے درباروں

مُلکاں تھیں منگوا کتاباں بات تمامی جوڑی
چوہاں کتاباں دی تک شاعری ہک نوی کر جوڑی
گل ہورہی سی فارسی شاعراں دے کلام دی جیہناں توں آپ ڈھیر متاثر رہے تے اوہناں شعراں
دے مطلبان تے مضمونان نوں اپنے ڈھنگ تے پنجابی روپ وچ پیش کردے رہے۔ شیخ سعدی
ہوراں دا مشہور شعراے:

دوست آں یا شد کہ گرد دستِ دوست

در پریشاں حالی و در ماندگی (4)

یعنی سجن اوہ اے جیہڑا اوکھے ویلے کسے سجن دے کم آوے تے آکھیا:

اوکھے ویلے کاری آوی بھلیاں دی اشنائی

اڑیا آکھن دی لُج پالن جو انسان وفائی

دنیا تے جو کم نہ آوے اوکھے سوکھے ویلے
اُس بے فیضے سنگی نالو بہتر یار اکیلے
سنگی سو جو سنگی تک کے بنے پنجھال دکھاں دا
سکھاں عیساں موجاں اندر ہر کوئی یار کہاندا (5)

ایسے طرحاں شیخ سعدی ہوری دا ای اک گلستان وچ مشہور مقولہ اے:

دروغ مصلحت آمیز یہ از راستی فتنہ انگیز (6)

یعنی اوہ جھوٹھ جیہدے وچ کوئی مصلحت چھپی ہوئی ہووے اوہ فتنہ پیدا کرن والے سچ

نالوں بہتر ہوندا اے۔

اُس صادق تھیں کاذب ہوندى ہور ہوندا رل بہتا
جس پتھوں دل جانی وچھڑن بھٹھ پیا اور کہتا (7)

مولانا رومی ہوراں دا مشہور شعر اے:

خوشتر آں باشد کہ سر دلبراں

گفتہ آید در حدیث گراں (8)

بہتر ہوندا اے کہ اپنے دلبر دی گل کسے ہورنوں مکھ رکھ کے کیتی جاوے تے میاں

صاحب فرماندے نیں:

درد ہووے تے آہ نکلدی رہندا کوئی کوئی مر کے

دلبر اپنے دی گل کریئے ہوراں نول منہ دھر کے (9)

قصہ سیف الملوک دے آغاز وچ میاں صاحب اک نظامی گنجوی دا فارسی شعر درج کیتا

اے جیہڑا کہ اوہناں دے ”سکندر نامہ“ وچ اے:

چنن زد مثل شاہ گوئید گان

کہ یا بند گانتر جو پند گان (10)

یعنی ڈھونڈن ولا سچی طلب رکھدا ہووے دے تاں اوڑک اپنا مطلب یاری لبھدا اے۔

سچے میاں صاحب سیف الملوک دا سارا قصہ نظامی دے ایسے شعر دی ای تقرر اے: ”پئی جے

تلاشی کروگے تے مقصد پالوگے“۔ ایس نظامی شعر توں بعد ای میاں صاحب نے سیف الملوک

دے قصے دا آغاز کیتا اے جے اوہدی ایہہ عبارت آپوں لکھی اے: ”ابتدائے قصہ سیف المملوک دیدلیج الجمال، آغاز داستان بادشاہ، عاصم بن صفوان تمام قصہ درتفراس بہت مولوی نظامی درس مرے ساتی“ میں محمد ہوراں نوں جامی دی زلیخا بڑی پسند سی تے ایہدے توں ڈھیر متاثر وی سن۔ سیف المملوک کئی جگہ تے میاں صاحب جامی دی زلیخا دے شعراں دا ترجمہ ای جیویں کرچھڈیا اے تے تے ایہہ اوہناں نے شعوری طور تے شاید نہ کیتا ہووے تے آپ سارے ای اُنج دا مطلب تے مضمون بھیج گیا ہووے؟ مولانا جامی دی زلیخا اوہناں دے فن تے فکر دا اُچاتے سچا نمونہ ایں تے فارسی ادب وچ ایہنوں اک دکھرا مقام حاصل اے۔ برصغیر پاک و ہند دے درمیان وچ ایہہ کتاب مکمل پڑھائی جاندی وی رہی اے تے اے وی لوک ایہنوں بڑے شوق نال پڑھدے نیں: زلیخا تے جامی دا شروع دا شعر اے:

(1) الہی غنچہ اُمید بکشا

گلی از روضہ جاوید ہنا

(1) یا اللہ میری اُمید دی کلی کھڑا دے تے میرا مقصد مینوں حاصل کرا دے جیہنوں دی زندگی حاصل اے۔

(2) بخنداں از لب آں غنچہ باغم

وزیں عطر پرور کنی دما غم

(2) پئی اوس ڈوڈے دے وانگوں جیہڑا لبان وانگر کھڑے دنیا دے باغ وچ اوہدی خوشبو نال میرا دماغ معطر کردے۔

(3) درین محنت سرای بے مواسا

نمعتہائے خویشم کنی شناسا

(3) ایس دنیا وچ جتھے کوئی کسے دایا نہیں مینوں اپنیاں نعمتاں توں شناسا کردے اوہناں پچھان کرا دے۔

(4) ضمیرم را سپاس اندیشہ گردان

زبانم راستائش پیشہ گردان

(4) یعنی مینوں (میرے ضمیر نوں) شکر کرن والا بنا دے تے میری زبان نوں اپنی تعریف

کرن والی بنادے جیہڑی ہر ویلے تیری تعریف (حمد) تے شکر ای کردی رہوے۔

(5) زلقویم خرد بہروزیم بخش!

بر اقلیم سخن فیرویم بخش

(5) مینوں سخن دے سارے خزانے (حرفاں تے موتیاں دے) بخش دے تے شاعری دی

دنیا داراج وی میرے نال کردے۔ سخن دی بادشاہی دے دے!

(6) دلی دادی زگوہر گنج بر گنج!

زگج دل زباں دا گئی گھر سچ!

(6) توں مینوں اجیہا دل دتا ہویا اے جیہدے وچ مضموناں دے موتیاں دے خزانے لگے

ہوئے نیں۔ ہن مینوں ایہہ توفیق وی دے پئی اوہ مضموناں دے خزانے میری ایہہ

زبان ادا کر سکے!

(7) کشا دی نافہ طبع مرا نافہ

معطر گن ز مشکم قاف تا قافہ

(7) توں میری طبع دا نافہ کھول دتا اے (یعنی میری شعری صلاحیت ظاہر کردتی اے) تے

ہن ایہدے نال پوری دنیا وچ میری دھم پادے، میری شاعری داسکھ بٹھا دے۔

(8) زشعرم خامہ دا شکر نے ہاں گن

زعطرم نامہ راغبر فشاں گن

(8) میرے قلم نوں میرے شعراں دی مٹھاس نال مٹھا کردے (شکر زبان) تے میرے

شعراں دی خوشبو پوری دنیا وچ دھما دے۔

(9) درین نمنخانہ شریں فسانہ

نمی پایم صدای زان ترانہ

(10) حریفان بادہا خوستدو رفتہ

تہی نمنخا منہا کردندو رفتہ

(9-10) میں ایس دنیا وچ بوہت بعد وچ آیا واں کتے کوئی شیریں فسانہ اس تے نہ ای عشق

مجت دی ای کوئی گل کرنا والا رہ گیا اے۔ میرے سارے سنگی، سارے ای پی پلاکے

ابن میخانے وچوں ٹر گئے نیں تے میخانہ ہن خالی ہو گیا اے۔

(11) نہ پینم مچنہ زیں بزم خاے

کہ باشد برکش زان بادہ جاے

(11) ہن مینوں ابن محفل وچ جیہڑی کہ خام محفل اے کوئی پختہ شرابی منجوار (شاعر) نظر نہیں آ رہیا کہ جہوں ساقی ادب نال اٹھ کے جام پیش کر سکے۔

(12) چورفتہ از دست خم و جام ساقی

بماجو غم نمائد سچے باقی

(12) جدوں ساقی دے ہتھوں صراحی تے جام ای چھٹ پیا، ڈگ پیا اے تے ہن غم تے سوا کجھ اتھے (میخانے وچ) دنیا وچ باقی نہیں رہ گیا۔

(13) بیا جامی رہا کن شرمساری

ز صاف ورد پیش آزانچہ دامری

(13) آجامی: ہن شرم تے جھاکا چھڈ دے، ہڑی میلی کچلی، بچی کچی شراب تیرے کول (جام وچ) ہے وے اوہ پیش کر دے۔ ہن رکھی متی (رعب یا باسی) جس طرح دی وی شاعری تیرے کول ہے وے یاراں نوں سنادے۔

مولانا جامی دے ایہہ تیراں شعر اوہدی زلیخا دے شروع دے شعر نیں۔ ہن ویکھنا ایہہ وے پئی ایسے طرحاں میاں محمد بخش ہوراں وی اپنے قصہ ”سیف الملوک“ دے شروع وچ بالکل ایسے طرحاں دے ای شعر لکھے نیں تے ذرا گور کرن دی لوڑ اے پئی ایہہ کیوں ہو یا اے؟ کیہ میاں ہوراں نے اپنا قصہ سیف الملوک تحریر کرن لکیاں جامی دی زلیخا کھول کے اپنے سامنے رکھی ہوئی سی؟ لو ویکھو ہن میاں محمد صاحب وی ”سیف الملوک“ دے شروع دے شعر:

رحمت دا مینہ پا خدایا باغ سکا کرہیا

بوٹا آس امید مری دا کردے میوے بھریا

مٹھا میوہ بخش اچا قدرت دی گھت شیری

جو کھاوے رنگ اس دا جاوے دور ہوو (11)

مولانا جامی دے تیراں شعر نیں تے میاں صاحب دے سولھاں نیں۔ شعر گوہ دے

نال ویکھ پئی مولانا جامی ہوراں قصہ یوسف زلیخا لکھن لکیاں رب کولوں جو کجھ منگیا اے تے
جیہڑی آرزو کیتی اے تے جیہڑی جیہڑی کل دا ہرکھ دکھالا ہو یا اے میاں صاحب نے وی جامی دی
پیسے ٹردیاں ہو یاں او ہومنگاں کیتیاں نیں تے او سے طرحاں دی ہرکھ افسوس وی کیتا اے۔

میاں نے وی ایہو رونا رویا اے پھیر جامی نوں بڑا ہرکھ اے پئی اوہ یار پرانے (مرے
حریف) شاعر بھرا سارے ٹر گئے نیں۔ میاں صاحب وی ایسے ہرکھ دا اظہار کیتا اے پئی مجلس بہہ
بہہ گئے سیانے“ ایہہ گل علامہ اقبال دی اشعری وچ وی لہدی ایتے اوہناں نے وی ایہہ ہرکھ کیتا
سی کہ میری واری اودوں آئی اے میں اودوں میخانے وچ آیا واں جدوں نہ ساقی اے نہ کوئی جام
نہ صراحی ای باقی اے۔ سارا میخانہ ای اُلٹیا پیا اے مندا یا حال ہو چکا اے۔

چل اے مری غریبی کا تماشا دیکھنے والے

وہ محفل اُٹھ گئی صنم تو مجھ تک دورِ جام آیا (12)

پھیر اقبال دے ایہہ شعر وی ویکھو جیہڑی جامی دے شعراں دی بھے مار دے نیں:

تھا جنہیں دوق تماشا وہ تو رخصت ہو گئے

اکیلے اب تو وعدہ دیدارِ عام آیا تو کیا

نجنم سے وہ پرانے شعلہ آشام اُٹھ گئے

ساقیا محفل میں تو آتش بجام آیا تو کیا (13)

جامی تے میاں صاحب نوں وی ایہو ہرکھ اے۔

پھیر اگے جامی ہوریں اپنی شاعری بابت بڑے عجز نال ایہوں صاف تے شفاف
شراب آکھن دی بجائے درد آہندے نیں تے آکھیا سو پئی جامی: کاہدی شرم تے کاہدا جھاکا اے
جو کجھ تیرے کول اے اوہیے کڈھ۔ میاں صاحب نے وی ”سچا میلا کڈھ محمد“ آکھ کے مولانا جامی
دی لئیے ٹرن دی مہر مثبت کرو کھالی اے۔

مولانا جامی نے عشق دی کارگزاری بیان کردیاں اپنی زلیخا وچ عشق نوں افسون تے نیرنگ بنا
آکھیا تے صلح جنگ دا موجب وی:

بیا ای عشق پُر افسون و نیرنگ

کہ باشد کارِ تو گہ صلح و گہ جنگ

گے فرزانہ دا دیوانہ سازی
گے دیوانہ دا فرزانہ سازی⁽¹⁴⁾

میاں محمد ہوراں ایہناں دا انج ترجمہ کیتا اے:

بھلا بھلا جیو آئیوں عشقا مکرو فریبی یارا
ہک دن صلح بناویں آپوں آپ کریں جنگ بھارا
کدے سیانا کریں سودائی دیکے مست پیارا
کدے جھلے نوں شربت دیکے توت کریں سدھ والا⁽¹⁵⁾

مولانا جامی ہوراں نے زلیخا دے حُسن جمال دی جہڑی تعریف کیتی اے اوہ لاجواب
اے انج تے ساری زلیخا ای اوہناں دے فن دا اعلیٰ نمونہ ایں پر ایہہ سُرخن دیکھن پڑھن والی اے
تے ایہدے بوہتے شعراں دا ترجمہ میاں صاحب نے بدیع اظہال پری دے حُسن دے ضمن وچ
کر چھڈیا اے۔ ہو بہو اوہوای مطلب تے مفہوم ایں۔ پہلاں جامی ہوراں دا شعر:

جامی: قدش نخلے زحمت آفریدہ

بہ بُتان لطافت سرکشیدہ
میاں محمد: اُچا قد سفیدا پتلا سرو آزاد بہشتی!

یا او نخل مرد خداوند رحمت کنوں سرشتی!
جامی: بغزقش موی دام ہوشمنداں

ازو تا مشک فرق آما نہ چنداں

فراواں مویشگانے کرد شانہ

نہارہ فرق نازک درمیانہ

نہ فرق او دو نیمہ نافہ را دل

وزد در نافہ کارِ مشک مشکل

فرود آویختہ زلف مسمن سای

قلندہ شاخ گل راسایہ درپای

دو گیسوش دو ہندوی رسن ساز

زشمشاد سرفرازش رن باز

نہ طرفِ لوحِ سمیشن نمودہ
 دو نون سرنگوں از مشک مودہ
 بزیر آں دو نون طرفہ دو صاڈش
 نوشتہ کلک صنع او ستارش
 زحد نون او تا حلقہ میم
 الف داری کشیدہ بنی اسیم
 فزودہ بر الف صغیر دہاں را
 یکے دہ کردہ آشوبِ جہاں را
 شدہ سفش عیاں از لعلِ خندان
 کشادہ مہم را عقدہ بدنیاں
 زبستانِ ارم رویش نمودہ!
 درو گُہا شگفتہ گونہ گونہ!
 برد ہر جانب از خاکے نشانی!
 چوزنگے بچگاں در گلستانی!
 زخداش کہ سیم بے زکاتست
 درو چاہے پُر از آبِ حیاتست
 ہرو دوش زده طعنہ سمن را
 گل اندر جیب کردہ پیرہن دا (16)

ہن ذرا میاں محمد صاحب دے اپنے شعروی ویکھ لوو فرق صرف ایناں اے کہ جامی زلیخا دے حُسن
 دی تعریف کیتی اے تے میاں صاحب بدیع الجمال پری دے حُسن دی صفت کر رہے نیں:

گنڈل دار دو زلفاں سرتے کالے ناگ ڈنگالے
 ہر مینڈھی سرکڈھے جیونکر بشر چپھ نکالے

دانشمند کمند زلف دے بند ہوون دل رستے
 پیچا پیچ اوہدے وچ پھاسن نہ نکلتی دے رستے
 سچیاں بھجیاں مشکلیں رجیاں سیڑیاں کردیاں
 پھابیاں عاشق سمھن کارن وٹ گلے وچ سٹیاں
 فرقوں فرق پیا کستوری ہويا دو ٹکڑے ہک دل
 مشکل تھیں وچ نانے بنیاں مُٹکے دا کم مشکل
 واگاں مشکلوں لاگاں لکیاں جھولن سر لکایا
 پایا شاخ گلابے تائیں سر پیراں تک سایا
 ولول ول پئے ول والاں ول ول ولی ولاون
 آب حیات مونہوں گھت ظلمت ذوالقرنین بھلاون
 درس جمال اوہدے دی پڑھدے سورج انبر تارے
 متھا صاف دوپہری تختی رکھن پکڑ کنارے
 اوس تختی پر لکھے آہے نال سیاہی کالی
 خوشخط عربی نون دو پاسے کافی قدرت ملالی
 ٹوناں پٹھ عجائب سوہنے دوئے صاد لکھے سن
 آفرین ہزاراں اُسُنوں جی استاد لکھے سن
 اوس تختی دے دندے دندے دو جیماں دے گھرے
 جیم جمال اندر خوش نقطے کالے خال لٹیرے
 نوناں دے سرنالوں لیکے میم مبارک توڑے
 الف ازل دی کافی لکھیا وچ صداں دے جوڑے
 الف اگے پھر بندی دیکے حلقہ دات بنایا!
 شور عشق دا شان حُسن دا اک تھیں وہ ودھایا
 لال لباب شنگرفوں لکھیا خط فارس دے ریاں
 اوہناں وچوں ہین دسفیدا زور ہسن دا پیاں

رے تے ہین رے سنگ میے رسم بنی محبوبی
 میے دے گھنڈ نال دنداں دے کھول وکھائی خوبی
 باغ ارم دے روپوں آہی اُسدی شکل نمونہ
 صورت اندر پیدا ہويا گل پھل گونہ گونہ
 اوہناں پھلاں تے بھوراں وانگر تیکہ بندی والا
 جیوں گلزار اندر آبیٹھا حبشی بچہ کالا
 ٹھوڈی سی پھنڈ صاف روپے دی ٹکی باجھ زکاتوں
 وچ ٹوا پر سیویں بھریا چشمہ آب حیا توں
 بغلاں موڈھے طعنے مارن چنے دے پھل چٹے
 مثل کلی دی گھٹی دیسی سر تھیں لے لگ گئے (17)

تساں ویکھ لیا اے پئی میاں صاحب نے بدیع الجمال دا سراپا لیکنا لکیاں اوہوگلاں ای
 کیتیاں نیں جیہڑیاں کہ مولوی جامی نے زلیخا دا حُسن سراپا لکھن لئی کہنیاں نیں جے کدھرے فرق
 ہے تاں بس اینا کو ای اے پئی کسے کسے گل دی وضاحت لئی میاں صاحب اوہ گل جیہڑی جامی
 نے کہتی اے اوہنوں دوھا چڑھا کے کرن لگ پیندے نیں بحر حال جامی دی زلیخا نوں اگوں نہیں
 چکدے۔ کجھ اگلے ہور شعری ویکھو جامی آہندے نیں:

دو پنتاں ہریکی چوں قبہ نور
 حبابی خاستہ از عین کافور
 دو نارتازہ بر رستہ زیک شاخ
 کف اُمید شاں ناسودہ گستاخ
 ز باز و گنج سیمیں در بغل بود
 عیار سیم پیش او دغل بود
 میانش مومے بل کز مومے نیچے
 ز بار یکے بود از مومے پیچے
 مشکم چوں تختہ قائم کشیدہ

بز مے دایہ ناف او بریدہ

ز زیر ناف تا بالائے زانو

نمی گویم ایس نکتہ کنہ بانو (18)

تے ہن میاں محمد بخش ہوراں دے شعر:

دو پستان صفائی والے نویں شگوفے اُگے

کالے بھور اُپر رکھوالے نظر زخم نہ چگے

قصہ سیف الملوک وچ میاں صاحب نے کجھ غزلاں وی دتیاں ہن تے اوہناں دیاں

ایہہ پنجابی غزلاں پنجابی ادب وچ نویں کلا تے اُچا مقام رکھدیاں نیں اوہناں دیاں غزلاں دے

وی کافی شعر فارسی دے اُچ کوئی دے شاعر حافظ شیرازی ہوراں دیاں غزلاں دا پنجابی روپ

نیں۔ غزلاں دے بوہتے شعر حافظ دے شعراں دا ترجمہ جا پدے نیں۔ جتھوں پتہ ایہہ لگدا اے

پئی میاں صاحب مولانا جامی توں بعد حافظ توں ویز بردست متاثر نیں۔

میاں صاحب دی مشہور غزل دا مطلع۔ پہلا شعر:

جے محبوب پیارا اک دن وسے نال اساڈے

جاناں اج ہما پکھرو پھاتھا جال اساڈے (19)

تے ہن حافظ شیرازی دا مطلع، پہلا شعر:

ہمائی اوج سعادت بدمِ ما اُفتد

اگر ترا گزری ہر مقامِ ما اُفتد (20)

میاں صاحب دی غزل دا دو جا شعر:

مثلِ حباب سروں سٹ ٹوپی جل خوشیاں دے ڈہاں

پے پچھاواں اس دا جے وچ جام زلال اساڈے

تے ہن حافظ شیرازی:

حباب دار بو اندازم از نشاطِ کلاہ

اگر زروئی تو عکسے بجامِ ما اُفتد

میاں صاحب دی غزل دا اگلا شعر:

چڑھ چناں تے کر روشنائی کالی رات ہجر دی
شمع جمال کمال سجن دی آگھر بال اساڈے

ہن حافظ شیرازی:

شبے کہ ماہ مراد از افق طلوع کند
بود کہ یوتو نوری بنام ما اُفتد

میاں صاحب دی غزل دا اگلا شعر:

سوہنی صورت دیکھ لبان توں واری جان پیاری
مت ہک گھٹ لہھے اُس جاموں ایہہ خیال اساڈے

حافظ شیرازی:

چو جاں خدائی لب ت شد خیال می بستم
کہ قطرہ ز ولالت بہ کام ما اُفتد

میاں صاحب دا اگلا شعر:

دلبر دے در جا نہ سگدے حُوراں ملک اسمانی
کہ مجال سلام کرن دی مثل کنگال اساڈے

حافظ شیرازی:

ببارگاہ تو چوں بادرا نب شعر راہ
کی اتفاق مجال سلام ما اُفتد

میاں صاحب:

کہندا فیر خیال زلف دا جان نہ جان پیارے
ایسے کئی شکار پھساندے پھاہیاں وال اساڈے

حافظ شیرازی:

خیال زلف تو گفتا کہ جاں وسیلہ ساز
کریں شکار فراواں بدام ما اُفتد

میاں صاحب:

نامید سجن دے در تھیں نہ ہوساں نہ مُڑساں
کدے تے رحم پوے گا اس نوں وکھ وبال اساڈے

حافظ شیرازی:

بنا امید ازیں در رو بزن خالی
بود کہ قرعہ دولت بنام ما اُفتد

میاں صاحب:

خاکہ اوہدے در والی والا جس دم میں دم ماراں
مٹھی داؤ جنت دی پھر دی مغر دوال اساڈے

حافظ شیرازی:

زخاک کوئی تو ہرگاہ کہ دم زند حافظ
نسیم گلشن جاں در مشام ما اُفتد

ہن اک ہور غزل، میاں صاحب دا شعر:

اے داؤ جا آکھ سجن نوں اے ہک باغ ارم دے
کیوں تده سرگردانی مینوں وچ اجاڑاں پائی (21)

حافظ شیرازی:

صبا لطف بگو آں غزال رعنا را
کہ سر بکوه و بیاباں تو دادہ مارا (22)

میاں صاحب دا اگلا شعر:

شکر و بچن والا بنیاں شالا جگ جگ جیوے
کیوں نہیں چچھدا صلح کرائیں طوطی بھکھ سکائی

حافظ شیرازی:

شکر فروشی کہ عمرش دراز باد چرا
تفقدي نکنہ طوطی شکر خارا

میاں صاحب:

مان حُسن دا بٹھا کے تینوں اے پھل شاخ گلابی
پچھ نہیں گل بلبل کوسوں جو تده کان سودا کی

حافظ شیرازی:

غرورِ حسنِ اجازت مگر نداد اے گلی
کہ پر سٹے بہ کنی عندلیب شیدارا

میاں صاحب:

حُسنِ جمال کمال تیرے وچ ہور تمامی صفتاں
اکو عیب وفا محبت نہیں اندر زیبائی

حافظ شیرازی:

جُڑ ایں قدر نتواں گفت درجمال تو عیب
کہ خال و مہر وفانیت روئی ز پیارا

میاں صاحب نے مولانا جامی نے حافظ شیرازی ہوراں دے شعراں نوں اپنی شاہکار تصنیف ”سیف الملوک“ وچ کیویں ورتیا اے یاں اوہناں دے کلاماں توں کس طرح لابلہ چکیا اے؟ میاں صاحب بڑے قادر الکلام تے تیرگو شاعر سن تے اوہناں نے ایہہ کدی ہوسکدا اے پئی اوہناں شعراں نوں پنجابی روپ دے ہووے؟ ایہہ کدی نہیں ہوسکدا۔ اصل وچ حافظ شیرازی تے مولانا جامی ایہیے شاعر ہوئے ہین۔ برصغیر خاص کر پاکستان دے وچ تے پنجاب وچ تاں ایہناں دونوں بزرگاں دے کلاماں حافظ ہوندے رہے نیں۔ میاں صاحب نوں زلیخا تے زبانی یادسی تے نکلے ہندیاں توں ای اوہ ایہنوں بڑے شوق تے بڑی لے نال سناندے دی رہے نیں تے سُن دے وی ہوندے سن۔

حافظ شیرازی دے اوہ بڑے پرستار سن تے اج وی لوک ایہناں بزرگ شاعراں نوں فارسی دے سھناں شاعراں نالوں بوہتا پسند کردے نیں۔ رومی، جامی، سعدی تے حافظ ایہتھوں پڑھے لکھے یاں ان پڑھ قسم دے دانشوراں دے چہیتے شاعر رہے نیں تے رہن گے۔ اصل وچ ایہہ سبھ کجھ میاں صاحب دے ایناں بزرگ شاعراں توں زبردشت متاثر ہون دی وجہ نال ای ہویا

اے۔

پنجابی شاعری اُتے تاں ویسے وی فارسی شاعری دا اثر ڈھیر نظر آوندا اے پر میاں صاحب دی شاعری کجھ بوہتی ای فارسی شاعری توں متاثر ہو کے رہ گئی اے تے ایہہ کوئی عیب والی گل نہیں اے غالب نے بیدل توں زبردست اثر لیا تے اقبال نے غالب توں تے ایس طرحاں اقبال تو اج دی ساری پیڑھی ای متاثر جا پدی اے۔ ہوسکدا اے کہ سیف الملوک وچ میاں صاحب دے ہور وی کئی شعر اچھے ہوون جہناں اُتے فارسی دے بزرگ شاعراں دی گوہری چھاپ رہی ہووے پر حال دی گھڑی میں اپنے ایس مختصر جیہے ویروے وچ اپنے کو شعر کڈھ سکیا واں کدی وانگ لگاتاں ہور وی کوشش کیتی جائے گی کھوج کاری ایہدا ای تے ناں اے۔

☆☆

حوالے:

- ☆ اسٹنٹ پروفیسر پنجابی، وارث شاہ ڈگری کالج، جنڈیالہ شیرخان، شیخوپورہ
- 1- شفیع عقیل: پنجابی کے پانچ قدیم شاعر (کراچی: انجمن ترقی اُردو 1978) 60۔
 - 2- غلام حسین انظہر، ڈاکٹر: میاں محمد (شخصیت اور فن) (لاہور: کتب مینار 1980) 88۔
 - 3- اسلم رانا، ڈاکٹر: زمزم روایت (لاہور: عزیز پبلشرز اردو بازار 1990) 248۔
 - 4- شیخ سعدی شیرازی: گلستان، عبدالباری آری (لاہور: مقبول اکیڈمی اردو بازار (سن) 55)۔
 - 5- میاں محمد بخش: سیف الملوک (منظر گڑھ آزاد کشمیر: نظامت اوقاف 1994ء) 65۔
 - 6- سعدی شیرازی، گلستان، 36۔
 - 7- میاں محمد بخش: سیف الملوک؛ 35۔
 - 8- مولانا جلال الدین رومی، مثنوی معنوی مطبع منشی نول کٹر، لکھنؤ (انڈیا) 1939ء ص
 - 9- میاں محمد بخش: سیف الملوک 43۔
 - 10- مولانا عبدالرحمن جامی، یوسف زلیخا (لاہور: ملک دین محمد اینڈ سنز پبلشرز روڈ (سن) ص 4
 - 11- میاں محمد بخش: سیف الملوک 6-5۔

- 12- علامہ محمد اقبال، کلیات اقبال (اردو) (لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز: (س ن) 199-
 13- ایضاً 124-
 14- مولانا عبدالرحمن جامی، یوسف زلیخا-51-
 15- میاں محمد بخش: سیف الملوک-81-
 16- مولانا عبدالرحمن جامی، یوسف زلیخا:34-
 17- میاں محمد بخش: سیف الملوک:232-
 18- مولانا عبدالرحمن جامی، یوسف زلیخا:34-
 19- میاں محمد بخش: سیف الملوک:51-
 20- حافظ شیرازی، دیوان حافظ، فارسی (لاہور: ملک سراج دین اینڈ سنز پبلشرز کشمیری بازار لاہور (س ن) 99-
 21- میاں محمد بخش: سیف الملوک:260-
 22- حافظ شیرازی، دیوان حافظ، فارسی:14-

شعری مجموعے ”دریا ڈوبن چلیاواں“ دا تنقیدی ویرا

Abstract:

Dr. Naveed Shahzad is a trend setter poet of modern Punjabi poetry. In his Collection of poems "Darya Doban Chalian waan", He has described both internal and external expressions in philosophical, descriptive and thoughtful way. He has realized the pettiness of human life and tragedy and suffering of the poor has made him gloomy and sad. He has writtern about nature, patriotic, religion and materialism. His poetry is passion for humanity, labourer, the farmhand and in general proletariat. He has used new words and symbols to express his feeling and thinking. His Book "Darya Doban Chalian waan" provides new thoughts and knowledge to new generation. Dr. Naveed Shahzad has described pain, miseries, loneliness and hypocritical behaviour of society. His poetry expresses resistance against injustice of classification in society. He wants to build up healthy society which is full of peace, happiness and love and each and every person can listen and understand the views of other people.

Keywords: *Philosophical Ways, Religion and Materialism, Resistance Against Injustice, Hypocritical.*

.....

ڈاکٹر نوید شہزاد نے زمانہ طالب علمی دے دوران 1987ء وچ اپنے ادبی سفر دا آغاز شعر گوئی توں کیتا۔ پہلاں معروف اردو شاعر جناب محمود غزنی دی شاگردی وچ اردو وچ شاعری کردے رہے فیر پنجابی شاعری ول ذہن مائل ہو گیا۔ ایس سلسلے وچ ظفر خان بابر لکھدے نیں:

”ابتداءً اردو شاعری سے کی اور بورے والا کے معروف اردو شاعر جناب محمود غزنی سے اصلاح سخن لی۔ کچھ ہی عرصہ بعد بورے والا کی پنجابی شعری فضا نے آپ کو اپنی طرف کھینچ لیا اور آپ نے پنجابی زبان میں شعر کہنے شروع کر دیئے اور بورے والا کے معروف پنجابی شاعر، ادیب جناب کلیم شہزاد سے ابتدائی طور پر اصلاح سخن لی۔ 1994ء میں غالب اکیڈمی لاہور کی طرف سے آپ کا پہلا شعری مجموعہ ”گلاں کر دے ہنجو“ (غزل، نظم) کے نام سے شائع ہوا۔“ (1)

ڈاکٹر نوید شہزاد دے غزلاں، نظماں تے گیتاں دے کئی شعری مجموعے چھپ چکے نیں۔ جیہناں وچ پہلاں شعری مجموعہ ”گلاں کر دے ہنجو“ (غزل، نظم) 1994ء، دوجا شعری مجموعہ ”درد پوشا کاں“ (غزل، نظم) 1995ء، تيجا شعری مجموعہ ”چھنکار“ (گیت) 1996ء، چوتھا شعری مجموعہ ”جس دن چپ دا سورج چڑھیا“ (غزل) 1997ء شامل نیں۔ ایس توں اڈکئی نظماں دے شعری مجموعے (تارے مینوں تکدے نیں 1999ء)، ترلوک (2004ء)، ظہیر احمد شفیق لئی نظماں (2007ء)، کنک و نیاں دی کوتا (2010ء)، نظم اسانوں لکھنا چاہوے (2011ء)، فنشنگ لائن (2012ء)، دریا ڈوبن چلیاواں (2016ء)، سورج راگ (2019ء) منظر عام تے آچکے نیں۔ ایہ شعری مجموعے ڈاکٹر نوید شہزاد دی اُچ سوچ اڈاری، روحانی فکر، بصیرت، داخلی تے خارجی کیفیتاں دی بہت باریکی بینی نال عکاسی کردے نیں تے عام لوکاں لئی جیون نوں سوچن دیاں نویاں راہواں دکھاندے نیں۔

”دریا ڈوبن چلیاواں“ ڈاکٹر نوید شہزاد دی سُفناں سدھراں تے حیاتی دیاں اصل قدراں دی اک سچی داستان اے جیہڑی سدھراں تے سُفناں دے رت وچ ڈبی ہوئی قلم نال اُلکی گئی اے تے ایہدے اندروں ای انقلاب دی سدھراں بھردی ملدی اے۔ ایہ کتاب مقصود پبلشرز لاہور توں 2016ء وچ چھپی۔ کتاب دا انتساب ”محترم ہستی پروفیسر ڈاکٹر خواجہ محمد زکریا“ دے ناں اے۔ ایس شعری مجموعے دا دیباچہ ڈاکٹر ناصر عباس تیر تے فلیپ اُتے ڈاکٹر نوید شہزاد لئی نظم ”وکھرا بندہ..... وکھریاں نظماں“ پروفیسر ڈاکٹر اقبال شاہد تے ”خیال سراب“ پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن نے لکھے نیں۔ شعری مجموعے ”دریا ڈوبن چلیاواں“ نوں نظم دا حقیقت اُتے بنی سچا

تے سوہنا شاہکاراے۔ دراصل نظم دا شاعر بنیادی طور اُتے سماج اندر بدلا دا چاہیوان ہوندا اے۔ اوہدیاں نظماں اندر سماجی شعور رکھن والے عام لوکاں دے دُکھ بولدے نیں تاں جے اوہناں دُکھاں نوں مُکا کے ہر کسے نوں اوہدی ہوندناں جین دا حق دتا جاوے۔ کسے دے احساسات نال نہ کھیدیا جاوے۔ ایس ایس آکھ سکے آں نوں نظم مزاحمت دی شاعری ہوندی اے جیہڑی دو جیاں دیاں منزلاں نوں سوکھا کرنا چاہندا اے۔ ڈاکٹر انعام الحق جاوید لکھدے نیں:

”نظم دا شاعر بنیادی طور تے باغی ہوندا اے کیونکہ نواں شعور اوہنوں نوں رستے سمجھاندا رہندا اے فیر آزاد نظم وچ ایہدی گنجائش وی چوکی ہوندی اے چنانچہ پنجابی نظم وچ وی بغاوت دا ایہ عنصر بہت زیادہ لہندا اے۔ ایس بغاوت نوں اک تبدیلی نال وی تشبیہ دتی جاسکدی اے یعنی شاعر بدلے ہوئے سماج تے بدلدیاں ہویاں ضرورتاں دے مطابق اظہار لئی نوں نوں سانچے تے مضمون دریافت کردار ہندا اے۔“ (2)

ڈاکٹر نوید شہزاد نے وی اپنے شعری مجموعے ”دریا ڈوبن چلیاواں“ اندر نوں موضوعات نوں چھوہیا اے۔ درحقیقت نظم دا شاعر پُر انیاں عیہاں اُتے اُسے ایس سماج نوں نوں ٹورے موجب نوں سریوں اُسارن دا جتن کردا اے تاں جے سماج دا ہر جی اپنی ہوند نال جی سکے۔ زاہد حسن لکھدے نیں:

”نظماں لگراں وانگ ہوندیاں نیں کیوں جو نوں حیاتی ایہناں ای لگراں راہیں پھھدی ہے۔ ایہہ لگراں اک ویلے وچ ساڈے وسیب دا گھن چھاواں رُکھ بن جانیاں نیں۔“ (3)

ڈاکٹر نوید شہزاد دے شعری مجموعے ”دریا ڈوبن چلیاواں“ دی پہلی نظم ”دھرما چاری“ دے مُڈھلے بند وچ دُنیا دی سیہان تے جیون دی کتھانوں بیان کیتا گیا اے۔ جیہدے وچ اک پاسے شاعر امبر دے دو جے بے اپنے ڈرتے خوف نوں جڑن دی گل کردا اے تے دوجے پاسے اوس نوں ایہ ادراک اے پئی اپنے رب تیک اپڑن لئی اوس اگے اپنا سوال رکھن لئی بندے نوں اپنا راہ خود بنانا پئے گا۔ جیویں شاعر آکھدا اے:

اِس دُنیا نوں ویکھ لیا اے

آ امبر دے دوجے بے

کانے جڑ کے آئیے

اینی کی دنیا دے لئی

ایڈا جیون کیوں دتاسی

نالے لڑ کے آئیے

پر اس پنڈھ لئی

رستہ آپ بنانا پئے گا (4)

نوید شہزادی ایہ نظم اپنے اندر تن طرح دے موضوعات سموئے ہوئے نیں۔ اک تاں بندے دی سماجی مسئلیاں دے خلاف مزاحمت تے دوجا معاشی مسئلہ (ڈڈھ نوں بھرن لئی ہر روز نوکری تے غلامی دی حیاتی) تیا اوس دے نال ہوون واپرن والے واقعات؛ جس پاروں ہر روز دُنیا بندے دے بدلے ہوئے روئیے تے مسئلیاں نوں ویکھن آؤندی اے پر نظم دا آخری روحانیت تے حقیقت دے مہاڑ نوں ظاہر کردا اے:

پانی تے مچ مچیا دنیا ویکھن آئی

توں سانوں انج رچیا دنیا ویکھن آئی

تک سچیاں جہیا سچیا دنیا ویکھن آئی

میں بچیا، میں بچیا!؟ دنیا ویکھن آئی!؟

توں سانوں انج رچیا دنیا ویکھن آئی، (5)

”دسہم واڈ“ سرناویں پیٹھ لکھی گئی نظم پرانیاں روایات، اخلاقی قدراں، بندے دے بال پنے دی ہوند تے سچائی دی دس پاؤندی اے جیہدے وچ ڈردی کیفیت وی شامل اے۔ اک ماں اپنے بالاں نوں سمجھاؤندی ہوئی ہر واری ڈر جاندی اے پر اوس دے بکھاں اُتے سچائی ضرور آؤندی اے۔ ایہ نظم بال پنے دی کھیڈ نوں وی ظاہر کردی اے جس وچ دو بھرا اپنے اپنے آسمان نوں اپنے خیالاں تے چاہت موجب ونڈ کے خوش ہوندے سن۔ ایہ کھیڈ ہر بال کھیڈ دا اے اوس دا وجدان اوس نوں ایہ کھیڈ کھڈاندا اے۔ پر اجو کے سہ اندر بال ایس کھیڈ توں وانجے ہو گئے نیں۔ دُنیا دی مادیت پرستی نے عام لوکاں کولوں اوہناں دیاں خوشیاں کھوہ لئیاں نیں۔ جد بال نوں

مادی دُنیا باور کرواندی اے پئی اوس دا امبر کھس گیا اے تاں ماں اوس نوں حقیقت دسدی اے:

ماں ہرواری کھندی کھندی

رُک جاندی اے:

تیرا امبر کھسیا نہیں اے

تیرا امبر کھسیا گیا اے

کئی وری ماں ایہ آکھے پئی:

”تیرے آپنے.....!“

پراگوں فر رُک رُک جاوے

چل چھڈو، کیہ لینا اے اگلی گل توں“ (6)

ایہناں اُتلے مصرعیاں اندر زمانہ شناس ماں حقیقت نوں بیان وی کر رہی اے تے اوس اندر ڈر وی اے۔ کدھرے اوس دے بال سچ جان کے مزاحمت کردیاں اوکڑاں وچ نہ پھس جان۔ نظم اندر گھگھیاں دا لفظ ”امن“ لئی ورتیا گیا اے۔ نظم اندر ”گھگھو گھو یوسف کھو“ دے لفظاں راہیں حضرت یوسف دی داستان بارے تلمیح ورتی گئی اے۔ پراجو کے سہ اندر ساریاں قدراں کدھرے گواچ گئیاں نیں جیہناں پاروں ایس نظم اندر دکھ تے ڈر دونوں کیفیتیاں ملدیاں نیں۔

”منگلو یو“، نظم چان دی تلاش وچ لکھی گئی، جیہدے اندر بندے نوں دن نال بھیناں ہار پیار ہون تے محبت دا اظہار راکھی راہیں کرن دے باوجود چان نصیب نہیں ہوندا۔ ایس دیاں اکھاں چان نہ ہون پاروں اپنی اصل حقیقت بھل گئیاں نیں تے ایہ سُنک سُنک جان دیاں نیں۔ حیاتی نوں جیوندار کھن لئی روشنی تے پانی ات لوڑ وندا اے۔ جد چان نہ ملے تے جیون سوکے دا شکار ہو جاندا اے تے سوکا ای بندے دی موت بن دا اے۔ ایہو کارن اے پئی بندامسیت وچ سُر مہ پاؤن جاندا اے۔ سُر مہ دے لفظ اُتے بار بار زور بندے ای اصل چان ول ڈورا اے۔ جیہدے راہیں بندہ دُنیا نوں ویکھنا چاہندا اے۔ ایس نظم اندر اصل حقائق دے چان وچ جیون ویکھن دی گل ملدی اے جیہدے کدھرے گواچ گیا اے جیویں شاعر آکھدا اے:

اکھیاں سُنک گئیاں نیں

سُک سَک جاوَن
 جاوَن جاوَن سَک
 سوکِیا! دوپَلِ وِی نی چھڈ دے
 مُر آؤ ناواں
 ہُنے مسیتوں سُر مہ پا کے
 بس سُر مہ ای پاؤ نااے (7)

”نارنيس ازم“ نظم اندر شاعر نے کمال سوہنے تے علامتی رنگ اندر صبر ہمت تے شعور نال لوکائی نوں روشناس کروایا اے۔ شاعر نے اپنے آل دوالے اُسریاں کندھاں توں گل چھوہ کے اپنی ہوند نوں پاؤن تیک اپڑائی اے۔ بندہ ہر روز اپنی سُر ت دے نال شعور دیاں کئی منزلوں طے کر دا اے تے اپنی روح نال وصل کر دا اے پر جدوں ڈڈھ دی بھکھ زور پھڑ دی اے تاں اوس نوں اپنی بھکھ نوں پورن لئی آٹے دی لوڑ ہوندی اے تے آخر شاعر مزدور تے مزارع جیہدی محنت اُتے سارا جگ کھاندا اے اوہناں دے مسئلیاں دی گل کر دے ہوئے مزاحمتی انداز وچ آکھ دے نیں:

سادِی مَجْر بانگ، اساڈا
 جس دن سورج چاڑھے گی
 اوہ دن ساڈی مانگ بھرے گا
 اوہ پل ساڈی بانگ بھرے گا (8)

نظم ”ویلیجائزیشن“ وچ علامتی انداز وچ باہر لے لوکاں دیاں پالیسیاں دی گل چھوہی گئی اے جیہڑے صرف پنجاب نوں اپنی مصنوعات دی منڈی سمجھ دے ہوئے ساریاں پالیسیاں بناؤندے نیں۔ جد کہ ساڈے لوک سمجھ دے نیں کہ ایہ ساڈیاں اوکڑاں نوں حل کرن گے جیویں شاعر آکھ دے نیں:

جگت گلوبے ٹھونگے مارن
 میرے پنڈ دیاں چڑیاں
 اوہ جھن ایہ کنک بھڑولا

(9) سانوں دانہ دیوے گا

”تنظیم کتھا“، نظم وچ ادھی تے پوری نظم دے فرق اُتے چانن پایا گیا اے۔ ادھی نظم بندے نوں سکھ دیندی اے کیوں جے اوس اندر ڈونگھی چُپ تے مشاہدے دا عمل جاری رہندا اے۔ ایہ حقیقت وی اے جد تخلیق دا عمل جاری ہوندا اے تاں بندے اندر ہمت اُدھم تے جذبے دیاں روشنائیاں جگدیاں نیں۔ جد کہ مکمل نظم نال شاعر گل کردا اے۔ دونوں دا تعلق رات نال اے اک نیند تے دو جی جاگن دے عمل نال جُوی اے۔ ادھی تے مکمل نظم زندگی دی کہانی وانگ ادھورے پن توں تکمیل دے عمل ول سفر اے پر ادھورے پن اندر اک سکون تے سکوت دی کیفیت ملدی اے جد کہ مکمل وچ بیداری تے احساس ذمہ داری جاگدا اے۔ ایس نظم دے سرناویں بارے ڈاکٹر ناصر عباس تیر لکھدے نیں:

”نوید شہزاد نے حاشیے میں وضاحت کی ہے کہ تنظیم کا لفظ نظم سے بنایا گیا ہے اور اس کا مطلب لکھا ہے شعریت یعنی poetic touch (شعریت کا یہ ترجمہ ہرگز مناسب نہیں)۔ لیکن کیا تنظیم سے مراد شعریت ہی ہے؟ اگر یہی مراد ہے تو پھر ایک نیا اور کھر درسا لفظ تنظیم گھڑنے کی کیا ضرورت تھی؟ شعریت کا لفظ کیوں استعمال نہیں کیا؟ کوئی دو لفظ ہم معنی نہیں ہوتے، نہ ایک زبان کے دو لفظ، نہ دو زبانوں کے بہ ظاہر ہم معنی دو لفظ۔ اسی بات کا دوسرا مطلب یہ ہے کہ جس معنی کو ایک لفظ پیش کرتا ہے، یا جس کیفیت کا احساس کی تحریک دلاتا ہے (کسی لفظ میں معنی ہوتے ہیں، یا نئی اصطلاح میں سگنی فائینڈ ہوتے ہیں، کیفیت یا احساس نہیں۔ کیفیت، جذبہ یا احساس ہمارے اندر ہوتے ہیں، اور انھیں لفظوں سے تحریک ملتی ہے)، کوئی دوسرا لفظ یہ کام نہیں کر سکتا۔“ (10)

”ویلا پنڈھ تے توں“ (نیبولی ہاری ہوئی نظم) وچ ڈاکٹر نوید شہزاد نے اوہناں اکھراں نال جھولی بھری ہوئی اے جیہناں دے معنیاں نوں عام دُنیا سمجھ نہیں پاندی۔ اوہناں نے ایہناں اکھراں دے اصل معانی ونڈن دا جتن کیتا اے تاں جے لوکاں کی اصل حقیقت توں جانوں ہو سکے۔ پر ”نیبو“ نوں اوہ اکھر ونڈن توں ڈردے نیں کدھرے ایہناں اٹلے اکھراں دا اصل مُل نہ پایا

جاوے تے ایہ اکھر ڈگے ای رہ جاوے۔ جیویں کہ:

لُغتوں ڈگے ہوئے اکھر ونڈی دے سن

تیرا حصہ وی لے آیاں

دیکھ لے جھولی بھری ہوئی اے

پر تینوں کنج آکھاں

آپنا حصہ لے لا

جی ڈردا اے

کدھرے لُغتوں ڈگے اکھر، ڈگے ای نہ رہ جاوے (11)

نظم دے دو جے حصے وچ ویلے دی اہمیت نوں بیان کیتا گیا اے جیہدے پچھے نسدیاں
ہو یاں بندہ اپنا جیون لنگھاندا اے۔ ایہ ویلا ای اے جیہدے اکدی بندے نوں میلے نال وصل کراندا
اے جس اندر اکٹھ ہوندا اے تے بعض اوقات ایہ میلا ویلا بن جاندا اے جنہوں یاد کریاں ہوئیاں
بنداجیند اے جیویں ڈاکٹر نوید شہزاد آکھدے نیں:

ویلے، میلے دی ایہ سانجھ

اسانوں اج تائیں چکی پھر دی

ایسے سانجھ دے اندر سانوں

توں دسیا سیں

ایسے سانجھ دے وچوں سانوں توں لہھیا سیں

سُن!

توں ساڈے توں بہتا دور نہ جاویں (12)

ایہ سانجھ ای اے جیہدے اندروں بندے نوں اپنا آپ پچھان سوکھا ہوندا اے اپنا
آپ پچھان ای معرفت دارنگ اے۔ ڈاکٹر نوید شہزاد لفظں دی حرمت تے سانجھ دی گل کردے
ہوئے اخلاقی قدراں دے راکھے نظر آوندے نیں۔ جیویں کہ ”نظم لئی نظم“ سرناویں نوں پڑھدیاں
ای پڑھنہار سوچن اُتے مجبور ہو جاندا اے تے ساری نظم پڑھ کے اوس دے موضوع نوں
جاننا چاہندا اے۔ دراصل نوید شہزاد دیاں نظماں دے سرناویں انوکھے، نویکلے تے نویں سوچ دان

کرن والے میں جیہناں وچ حقیقت توں بھرپور موضوعات چھوہے گئے میں جیویں کہ:

ساڈا شجرہ

تتلی دے اوس پر اُتے

لکھیا ہو یا اے

جس نال، اوہ

پھلاں داروپ سمیٹن دا

جتن کر رہی اے (13)

ایس نظم اندر سدھراں تے سُفناں نال بھریا ویلا نظر آؤند اے۔ شاعر تتلی دے پر پھلاں پینگھاں تے لوک واواں دے لفظاں راہیں امن، پیار تے محبت درس دیندا اے۔ ایہ تتلی دا پر محبت دی علامت بن کے عام لوکائی دے دن رات، کھیاں تے غماں دے ہر پکھ بارے لکھ رہیاے جیہڑا کل نوں شعور تے انقلاب دا باعث بنے گا۔ ایس نظم اندر بہت سوہنے ڈھنگ نال منظر نگاری کیتی گئی اے تے دن رات لئی ”اُڈدے ڈگدے“ دے لفظ ورتے گئے میں جیہڑے پڑھنہار نوں اپنے ول متوجہ کر دے نیں۔ وگی دے طور اُتے:

لھوئیٹیاں ہونیاں پینگھاں لھوئیٹیاں دا

جتن کر رہی اے

”لوک واواں“ وچ اُڈدے ڈگدے،

ڈگدے اُڈدے دن رات نوں

متن کر رہی اے (14)

شاعر محبت تے امن دے چاہیوان نیں پر اوہ عام لوکائی نوں اصل حقائق نال وی جانو کرواندے نیں:

تیجی واہ واہ نوں جنم دتا

اسیں ایسے تیجی واہ واہ اُتے

آپنے کھیت وچھائے (15)

ایہ نظم جاگیر دارانہ نظام، سرمایہ دارانہ نظام دی دس پانڈی ہوئی اک ہور نظام دی گل

کردی اے۔ جیہڑا جاگیر دارانہ تے سرمایہ دارانہ نظام توں باہر اے جیہڑا آپنے کھیت و چھاؤن دی گل کردا اے تے اپنی ہوند نال فطرت راہیں اپنا حصہ حاصل کرنا چاہندا اے۔ ایسے طرح ”تھی تھی، تھی تھی“، نظم نوں ویکھو جس وچ بھرپور انداز وچ مزاحمت ملدی اے:

تیرے سبھ مہاندرے کھو لے جاسی تھی تھی

تھی تھی راہیں، نچ پے جاسی تھی تھی

حالے دھرتی گھمدی پئی اے

پب کسے دا، کسے دی اڈی پجمدی پئی اے

حالے دھرتی گھمدی پئی اے (16)

ایہ نظم وی سچے تے کھبے پاسے دی سوچ نوں بیان کردی اے تے دھرتی دے گھمن تے اپنے عمل نوں جاری رکھن دی گل کردے ہوئے سُر ت، سیہان تے شعور دی گل علامتی انداز وچ لوکائی تیک اپڑاندی اے۔ ایہہ جان بندے نوں جاگ لاند اے تے بندہ مادیت دی زنجیراں نوں توڑ کے اپنا سبھ کجھ ونجا کے وی جت دی منزل اُتے اپڑ جاندا اے۔ حیاتی، موت تے تُوں/ تُوں، حیاتی تے موت نظم اندر چُپ دا جاگو میٹی رات نوں پیہنا اپنے اندر مزاحمت دی انتہا رکھدا اے شاعر آکھدے نیں:

ساڈے اُتے اج تاریخاں دا مینہ ورھیا

فر لوآں دے بھلکھے اگاں رنج ورھیاں

فر بدلاں نے پانیاں دے ناں تے تھکيا

فر ناطیاں نے ہانیاں دے ناں تے تھکيا

دُھپاں لانبوآں نوں پا کے سچ سچ ورھیاں

فر لوآں دے بھلکھے اگاں رنج ورھیاں (17)

ایس نظم اندر تاریخاں راہ ویکھن دا عمل نظر آؤندا اے تے روشنی دے بھلکھے اگاں دے ورھن اندر دُنیا دی تباہی تے بربادی دی گل کیتی گئی اے۔ ”فر بدلاں نے پانیاں دے ناں تھکيا“، مصرعے اندر درحقیقت انساناں دے غلط عملاں پاروں سیلاب تے تباہی دی نشان دہی کیتی گئی اے۔ دراصل انسان حیاتی تے موت دی اصل حقیقت نوں جان کے وی جانتا نہیں

چاہندا جیہدے پاروں دُنیا اِج تباہی دے دہانے اُتے کھلوتی نظر آؤندی اے۔ حیاتی تے موت دے وچکار انسانی ہوند دی قدر ای سانجھ تے امن دی علامت اے جنہوں سمجھن دی لوڑ اے۔ ”تخلیق مگروں“، نظم اندر انسانی جیون ت معاشی مسئلے دی کہانی چھوہی گئی۔ دراصل ہر بندہ اپنی تھاں ایس دُنیا اندر مزدوری کردا ہویا اپنی حیاتی نال لڑ رہیا اے۔ ایس نظم اندر اچھے طبقے دے دکھ نوں بیان کیتا گیا اے جیہدیاں بنائیاں ہوئیاں شیواں پاؤن والے ایس طبقے نوں تھلڑا جاندا ہے۔ اک مزدورے احساسات نوں نظم وچ شاعر لکھدے نیں:

ملاں نے اِج کپڑے دی تھاں

ساڈے ننگ بئے

سر توں لے کے پیراں تیکر

سارے انگ بئے

ایہ بُنیاوت کیہڑا پاوے!؟

اوہ منزل، اوہ کمز ل (18)

ایس نظم اندر مزدور طبقے دی کہانی اے جیہڑے کپڑے بندے نیں اوہناں داسارا جسم تے رت آپس وچ حرکت وچ آؤندا اے تاں فیر جا کے کپڑا بن دا اے جیہڑا اوہناں نوں پانا نصیب نہیں ہوندا۔ درحقیقت مزدوراں دے استحصال دے خلاف شاعر نے آواز چکی اے۔ مزدوراں نوں اوہناں دے حق توں وانجھا رکھیا جاندا اے۔ ہر ویلے کم کردے رہن دے باوجود اوہناں دیاں بُنیا داں لوڑاں پوریاں نہیں ہوندیاں۔ جیویں کہ

”کم نہیں کر دے شاماں نوں وی

ساڈے ہتھ دیاں اُنگلاں دے نال

وتھاں بن کے چمبڑے رہندے

کم نہیں کر دے (19)

”ویلے دی چوں چوں، ٹک ٹک“، نظم اندر بندے دی فطرت نال سانجھ اے جیہڑی ازل توں اوس دے وجدان تے ادراک اندر موجود اے اوس دالاشعور اوس نوں دسدا اے پئی گھڑیاں توں بغیر وی ویلا ہوندا اے جیہڑا فطرت نال سانجھ رکھدا اے جیویں کہ ایس نظم توں ظاہر

ہوندا اے:

آپنی نیندرنوں دھو کے واش بیسن وچ روڑھ دتا
 پکھو جو بول پے سن
 ساڈا سون، ساڈا پیٹھن
 اکھاں متھے رکھ کے نسیا
 اے اڑھی رات اے، وال کلاک نے
 فر باراں واری دسیا
 آل دوالا ہر واری رویا، ہر واری ہسیا
 پکھو جو بول پے سن (20)

”پویمٹ“، نظم اندر بندے دی حیاتی تے ایس اندر موجود اوکڑاں راہیں انسانی جیون
 کتھا بارے چانن پائیا گیا اے۔ جدوں انسان شعور دی منزل ول پیر پھدا اے تاں اوس نوں پتہ
 چلدا اے پئی اوس نے راہ وچ آؤن والیاں اوکڑاں نوں کوئیں سہنا اے تے اپنے مسکلیاں دا اُپا
 کیوں کرنا اے:

گھڑیاں تے ریاں نے
 سانوں کچھ نہیں دسیا
 سانوں ساڈے ناچ نے دسیا
 ساڈا آنگن ٹیڈھاسی (21)

ایہناں شعراں اندر بندے دی حیاتی اندر ہونی تے انہونی دی دس پائی گئی اے۔
 بندے نوں اپنے کماں راہیں ادراک ہوندا اے کہ اوہ تے اوس دا آل دوالا صحیح منزل ول جا رہیا
 اے یا غلط منزل ول ودھ رہیا اے۔ جیویں کہ شاعر آکھدے نیں:

ٹیڈھاں تے نچیاں
 اک مک ہو جاوَن جس ویلے
 سچے سچیاں
 اک مک ہو جاوَن جس ویلے

اوہو ویلا جاگن دا

اوہو ویلا سوون دا

اوہو ویلا ہسن دا

اوہو ویلا روون دا (22)

با بار ”ناچ ناچ“ دے لفظ ورتن اندر اک پاسے مزاحمتی کچھ نظریندا اے تے دوجے پاسے ایس اندر معرفت دی رمز لگی اے جتھے دُکھ تے سکھ دونوں برابر ہو کے بندے نوں نواں جیون دان کر دے نیں جیہدے اندروں جاگ لگدی اے تے حیاتی نوں سمجھاؤندی اے۔

”سُفنے دی کل ہوو!؟“ نظم اندر شاعر نے بہت سوہنے ڈھنگ وچ راتاں نوں کر دیاں تے دن لئی بھرن دے لفظ ورتے نیں جیہدے دن تے رات دی کیفیت نوں وی ظاہر کر دے نیں۔ اوہ بندے جیہدے دن تے رات دے لنگھن دے عمل دی اصل حقیقت نوں نہیں جاندے، اوہ سُفنے ورگیاں صدیاں نوں نہیں جان سکدے۔ بعض اوقات بندے اُتے اجیہی کیفیت طاری ہوندی اے پئی اوہ سُفنے اندر صدیاں دا پنڈھ کر آؤندا اے تے کئی واری کئی سُفنے صدیاں ورگے ہوندے نیں جیہدے پورن نہیں ہو پاؤندے جیویں کہ شاعر آکھدے نیں:

کر دیاں راتاں، بھڑ دے دن نوں

جیون آکھن والیا، تُوں!

کیویں تک سکنا ایں سُفنے ورگیاں صدیاں!

صدیاں ورگا سُفنا کیویں تک سکنا ایں! (23)

شاعر نے سُفنے دے نال ای ساہواں دے و سرام دی گل چھوہ کے بندے دے ساہ وچوں پھٹن والیاں دُکھ سکھ دیاں آوازاں راہیں کئی لفظ گھڑے جیہدے نظم دے سہپن تے حیاتی دی حقیقت نوں بیان کر دے نیں:

آہن اپنا آپ وٹائیے

ساہواں دے و سرام دے اندر

پئی آں اول بن جاییے

تے فر اکدو جے نوں چھوہیے

اوویں،

جیویں حرف لفظاں نوں چھوہندے

لفظ جیوں چھوہون مصرعے

مصرعے چھوہون نظمناں، غزلاں (24)

ایہناں شعراں وچ انسانی جیون اندر اپنی اصل نوں جان دی گل کیتی گئی اے۔ ایہ ساریاں دُنیا دیاں ونڈاں ایس دُنیا دی جیون نے بنائیاں نیں۔ جیہناں پاروں بندہ دوجے توں اُچا ہوندا اے تے اپنے درجے بناؤن تریا ہوندا اے۔ پر نظم دے آخر اُتے شاعر ”دُسنے دی گل ہوو“ نوں علامتی انداز وچ پیش کردے ہوئے عام لوکاں نوں اُدھم، ہمت تے محبت دا درس دیندا اے۔

نظم ”دسنھیواوت“ اندر سانجھ اندروں جنم لین والے جیون دی گل کیتی گئی اے جے کر بندہ اپنی اگیائی تے پچھپائی دونوں نوں کرتاں تے کرماں راہیں سانجھ لووے تاں فیر ایہہ سانجھن ای ودھ ودھ جیندا اے۔ ایہ اپنے لئی وی راہ منگدا اتے دوجیاں نوں وی راہ دیندا اے۔ پر شاعر نوں ہر ساہ لیندی ہوئی شے کولوں ڈر وی لگدا اے درحقیقت ایس ساہ دے اندر بندا کئی جیون جھلدا، اوکڑاں سہندا لگا جاندا اے تے آخر نہ اوہ مردا اے تے نہ ای اوہ جیندا اے:

سانوں ساہاں لیندی ہوئی

ہر شے کولوں در لگدا اے

ایہدے سانہویں جیون سانوں

ذرے توں وی بہت ای تھوڑا

ذرہ ذرہ بھر لگدا اے“ (25)

اجو کے سے جیون نوں 50 یا 60 سال داناں دتا جاسکدا اے جیہدے ہر پل اندر بندہ کئی وار مردا تے کئی وار جیندا اے۔ ایہناں پلاں اندر کئی ناہناں جنم لیندیاں نیں جیہناں نال بندا جیندا اے تے اپنی ہاں نوں کدھرے گراہے یا بہندا اے۔ انج اوہ اپنا اصل جیون اپنی ہوندا نال نہیں جی پاندا۔

”تھلواں سُننا“، نظم اندر خواب دی تھلوی تے اندر لی سدھر دی گل اے۔ اجیہی یاد

جیہڑی تلازم دی کیفیت نوں ظاہر کردی اے جیہڑی اک منگتی دی کوتا راہیں شاعر نوں اوس دے محبوب دی یاد ول لے جاندی اے۔ ایس نظم دے ابتدائی حصے اندر لفظاں دی چون تے موسیقیت دا عنصر بہت اگھڑواں اے جیہڑا بندے دے دل نوں موہ لیندا اے:

”نین سکاون ہنجو“

ساڈی رات ڈھلے

بلھیں جے بلھ پٹھن

چالو بات ڈھلے

بالک پھوکاں مارن

تے برسات ڈھلے

الھڑاں پھرن کماناں

سوڑی جھات ڈھلے

بلھیں جے بلھ پٹھن“ (26)

”کھیرائی“، نظم اندر ساڈے سماج اندر ہون والی تبدیلی تے زمانے دی ریت تے روایت نوں بہت باریک بینی نال بیان کیتا گیا اے جس وچ ساڈے سماج دے غلط رویاں دے خلاف مزاحمت بھر پور ملدی اے:

”میں اُس شہر دا اسی آں، جتھے

الھڑاں اپنا سوہن سپہن

آپنے پرساں اندر پا کے

گھرتوں باہر نکلدیاں نیں (27)

در اصل شاعر نے بناوٹی حُسن تے اقتدار دی جنگ نوں بے نقاب کیتا اے جیہدے وچ انسان دے اصل چہرے مہاندرے لگے رہندے نیں تے سماج دی اصل حقیقت سامنے نہیں آندی۔ شاعر اندر اوس دے ضمیر دی آواز بار بار اوس نوں سماج دی اصل حقیقت بارے جانو کرواندی اے جیویں کہ اوہ آکھدا اے کہ ایس توں پہلاں پئی محبوب دے روپ نوں نیزے تے چاڑیا جاوے۔ سانوں چار چھیر اتھلنا چاہیدا اے۔ سانوں سماج وچ بدلا لیان دی لوڑ اے۔

روپ بندے دی باطنی صفائی دا عکس وی ہو سکدا اے جنہوں سچ پاروں سولی اُتے چڑھنا پوے تے دو بے پاسے ظاہری روپ وی اپنی مجازی محبت پاروں سولی اُتے چڑھ سکدا اے۔ سبھ توں پہلاں ساج دی اخلاقی تے ظاہری دونوں پدھر اُتے سدھارتا دی لوڑ اے۔ ڈاکٹر نوید شہزاد دیاں نظماں دے مڈھلے مصرعے بہت جاندار نہیں جو یں کہ ”اُد جوکت لوری“ وچ اوہ امن دے چاہیوان نہیں تے چھت تھلے کئی صدیاں نوں رکھن لئی عام لوکائی نوں سکون تے امن اپڑان لئی اوہ اپنی چھت دے سکون نوں چھڈ کے باہر نکل کے آؤندے نیں تاں جے عام لوکائی دا بھلا ہو سکے جیویں کہ:

فر کئی صدیاں چھت دے تھلے رکھن لئی

اسیں چھت دے تھلے پیاں ہوئیاں

صدیاں وچوں باہر نکل کے آئے آں“ (28)

ایس نظم وچ جدیدیت تے کلاسیکیت دونوں دے جھلکارے ملدے نیں جیویں چاہ تے اٹی دے لفظ ورتے گئے نیں جیہناں وچ اک پاسے انگریزاں دا دور تے دو بے پاسے مصر دی اُچ پدھر دی تہذیب بارے جانکاری ملدی اے۔ شاعر دھرتی دی اٹی نال امبر بٹنا چاہندا اے۔ دھرتی دی اٹی ساڈے اپنے جیون نوں جیون جوگا بناؤن لئی کہتے گئے جتن نیں جس اندر بندہ روز مردا تے روز جیندا اے پر دھن حوصلہ بندے دا اے فیروی دکھاں دی بھٹھی وچوں اُبھر دا اے۔ ”سیلز سٹی“ نظم اندر ماضی دی ہوئی واپری تے دھرتی اندر کئی لوکاں دی وسوں تے کئی تہذیبیاں بارے جانکاری ویلے دے نال نال نویں ہو کے ساڈے سایمنے آؤندی اے۔ شاعر ایس زمانے دی بے حسی تے وچن دے کاروبار بارے حقائق نوں سایمنے لیاندا اے۔ ”ہٹی“ دا لفظ ورت کے شاعر نے اجیہے کاروبار دی ننڈیا کہیتی اے جیہدے راہیں بندہ تفرقات وچ پے جاندا اے تے تنگ نظری پاروں مسئلیاں نوں جنم دیندا اے جیویں کہ:

ہٹیونی ہٹیو!

سانوں سودے وانگوں وپجو

اسیں ویرلاں اندر چُکنا

اسیں گر جے، گر و دوارے جانا

اسیں مسجد، مندر، بجنا

اسیں وِ رلاں اندر، بجنا

مُر مُڑ وِ پچو، وِ پچی جاؤ (29)

”دھرت چڑھاوا“، نظم اندر سانجھ دے وِ سر جان دا دُکھ ہو کے بھر دا اے جیویں کہ شاعر نے ”ویہڑے“ دا لفظ بار بار ورتیا اے۔ جس اندر پنجاب دی ثقافت ”ویہڑے“ اندر اُگھڑ کے سامنے آؤندی اے جتھے سارے اپنے دُکھ سَکھ اک دو بے نال سانجھے کر دے سن تے پیارِ محبت دے گیت گاؤندے سن۔ وِگی دے طور:

تیرا میرا، میرا تیرا

دو نہہ داسا، نجھا گھر کس کم دا!؟

ویہڑیوں وانجھا گھر کس کم دا!؟

ولکن، کوٹھے سبھ کس کم دے

امبر بانجھا گھر کس کم دا!؟

ویہڑیوں وانجھا گھر کس کم دا!؟ (30)

ایس طرح شاعر فطرت نال سانجھ رکھن لئی مٹی وِچ دوبارہ واتے پانی پا کے رل کے گنھنن دا چاہیوان اے تاں بے ہر پاسے امن شانتی تے راحت ہووے۔ ایس مصرعے اندر اگ دی گل نہیں کہیتی گئی۔ درحقیقت شاعر انسان نوں اوس دے اصل نال میلنا چاہندا اے۔:

مٹی وِچ واء، پانی پائیے

تے فرابہوں گنھیے رل کے

رل کے گنھیے، گنھدے جاییے

آویہڑا اک ہور بنائیے (31)

نظم ”ماں تے اوہ/ اوہ تے ماں“ اندر ماں دی پوترتا دی گل چھوہی گئی اے۔ پر انسان اندر قدرت ولوں دان کیتے گئے ہر جذبے دی اپنی تھان اے۔ بندہ اوہ تھان کسے دو بے نوں نہیں دے سکدا۔ ایہہ نظم ماں دی محبت تے انسان اندر موجود اپنے ساتھی لئی محبت دے تقابل نوں ظاہر کردی اے۔ جیویں کہ:

روز سویرے

اودھی یادوں

ماں دے ہندیاں سُن دیاں وی

کوئی روٹی اُتے دھر کے

ساڈے اگے رکھ دیندا اے (32)

درحقیقت ڈاکٹر نوید شہزاد نے حقیقت پسندی نال کم لیا اے۔ سانوں ہر جذبے نوں اودھی ہوندا نال قبولنا چاہیدی اے۔ ”ونگار نامہ“، ”نظم اندر“ ”گمتر“، ”دالفظ بہت نو یکل لگدا اے۔ جس اندر دھرت نوں اُجاڑن والیاں ول پیار تے امن دا قدم چکلیا جاندا اے تے نال اوہناں نوں امن ول بُلایا جا رہیا اے تاں بے دھرتی دے ہر دکھ نوں مُکایا جاوے تے غلامی دے دھاگیاں نوں پیروں لا دتا جاوے۔ شاعر نے انج شاعری کیتی اے کہ ہر منظر تے اندر لی کیفیت بندے دیاں اکھاں اگے کھلو جانداے نیں:

آخری درد اُگائیے

پھڑامبر دا ٹوکا بدل چھانگ دیے

تاں بے اگلی واری اینے

تیکے پنگرن، نسرن

آپوں رج رج کھائیے

دب دب پنڈ وچ وی ورتائیے

آخری درد اُگائیے (33)

نظم اندر لفظاں دی چون بہت موزوں اے۔ جیہڑی پڑھن والے نوں اپنے ول مائل کردی تے ساڈی دھرتی نال ہوئے واپرے بارے ونگار دے ہوئے اصل حقائق بارے جانو کرواندا اے۔ ”نظم“ ”ترتخ کاری“ ”اندر مصرعے“ ”بلدے دیوے دی لو اُتے“ ”اندر علامتی انداز وچ حیاتی دی اہمیت دسی گئی اے۔ حیاتی دے ہون کارن ای دھرتی اے جیہڑی بندے اگے وچھدی اے تے ایس دھرتی اُتے بندے اپنے کوٹھے پاؤندے نیں۔ نظم دی ابتدا ای حیاتی، دھرتی تے بندیاں دے اکٹھ بارے جانکاری دیندی اے تے ایس نظم اندر شاعر دی بھرپور مزاحمت ملدی

اے جیویں کہ:

”منجیے! تیریاں سنگھیاں وچوں

ساڈے خاب کرن

کر کے دھرتی ماں دی ہک تے

کدی مغلّاں وانگر پٹھن

کدی گوریاں وانگ پھرن (34)

”ترنخ کاری“، نظم اندر تاریخ دے مشاہدے وچوں پنجاب دی دھرتی نال ہون والے جبر تے زیادتی دے خلاف مزاحمت ملدی اے۔ نظم وچ ورتیا گیا ’منجی‘ دا لفظ وی اپنے اندر سانجھ دی گل کردا اے۔ منجی دیاں سنگھیاں جیہناں دے رن نال منجی دا اکٹھ اے اوہدے وچوں جدوں شاعر دے خواب کردے نیں تاں اوس نوں دکھ ہوندا اے۔ اوہ خواب جیہڑے کھل مانن تے حیاتی دے چانن دے نیں۔ اپنے مُلک اندر آزاد فضا وچ جین دی گل کردے نیں۔ نظم اندر امبر نال گل کردے ہوئے شاعر علامتی انداز وچ امبر اگے مزاحمت کر رہے نیں کہ ایہ امبر تہاڈا مک جانا ای بہتر اے جے کرسورج، چن ہنرے بدلاں اگے نہیں آؤندے تے فیر مک جانا ای بہتر اے۔ ’سورج‘ حیاتی دی علامت اے جیہدے وچ انسانی جیون دے کم کار جیوندے نیں تے چن دیاں چانیاں راتاں اندر بندیاں دی سانجھ تے اکٹھ ساڈیاں کنیاں ای تھکا وٹاں نوں اپنے اندر لکائی پھر دیاں نیں۔ انج ای بدل انسانی جیون اندر کھیت کھلیاناں تے فصلاں دے ودھا وچ اہم کردار ادا کردے نیں۔ ایہناں نال بندے دے جذبات تے احساسات دا تعلق ہوندا اے۔ ترنخ کاری نظم اندر پنجاب دی دھرتی اُتے مغلّاں، گوریاں راہیں ہون والے ظلم دے خلاف مزاحمت ملدی اے۔

”پندھوٹا“، نظم وچ شاعر انسان دے اپنے رب نال وعدہ کرن تے اوس نوں وفا کرن لئی دو دھاری دُنیا وچ لکھن دی گل کردا اے جس اندر اوہ اپنی حیاتی دے سوہنے لمجیاں نوں چھڈ کے ڈھڈ دیاں لوڑاں پوریاں کرن لئی کئی مُکاں وچ پھر دا اے تے کئی مُکاں نوں ویکھے بغیر سانجھی رکھدا اے۔ درحقیقت انسان کماؤن مگروں وی پندھ تے واٹ وچ لکھیا رہندا اے۔ اوہدا نویاں راہواں ول پندھ جاری رہندا اے:

تیرے وعدے نال اسیں
 دوئیں ہتھ پا کے لٹکے ہوئے ساں
 جد چڑیاں نے ساڈیاں پیراں
 دے نال آلھے پائے
 ویکھ نی چڑیاں ورگیے!
 سانوں چڑیاں چلنے آئیاں
 چھڈ بوٹ اکلے آلھنے
 سانوں چلک کے پلنے آئیاں،“ (35)

نظم ”جگتی جگت“ اندر دو محبتاں دی انتہا دکھائی گئی اے۔ اک پاسے شاعر اپنے رب
 دے رحم تے کرم اُتے یقین رکھدیاں اوس اگے التجاتے دُعا کر رہیا اے کہ رب اوس نوں بخش
 دیوے تے دو بے پاسے ماں دی محبت دا اظہار ملد اے ونگی دے طور تے:

بخشیں مہتر بخشیں مینوں!
 اسیں کتاباں پُٹن والیاں
 اُچی تھاویں رکھ چھڈ یاسی
 چم کے تینوں
 بخشیں مہتر بخشیں مینوں! (36)

شاعر اپنے پنڈ تے ماں نال محبت دا اظہار کردے ہوئے اپنی نیندر تے سکون دی بھال
 کردا اے۔ اوہ اپنی حیاتی دے ہر لمحے دا سواد مانن تے ماں دی ممتا دی چاہت دی بھال لئی پنڈ
 جان دی گل کردا اے:

پنڈ چلیاواں
 ماں دی منجی دے نال بھئی
 جھلّی وچوں
 اپنی نیندر چکن دے لئی
 کجھ گھڑیاں فر کجھ گھڑیاں دے

اوہلے اندر لکھن دے لئی

پنڈ چلیاواں

کھنڈ چلیاواں

پنڈ چلیاواں (37)

"Song of Modsto age" نظم اندر جدید دور تے پتھر دے دور دا امتزاج بہت سوہنا اے۔ شاعر چانن دے گواچن اُتے رنجیدہ اے۔ نظم اندر سوچ اڈاری، خیال، باریک بینی، روانی تے سلاست ملدی اے۔ بہت ڈونگھا مشاہدہ پئی زمانے اندر چھاواں اپنا آپ لہر رہیاں نیں۔ اوہ تے چھاواں ونڈنا چاہندیاں نیں پر رُکھ موجود نہیں جیہڑے چھاواں دے سکے۔ ایس نظم اندر ہر کھ تے دکھ اے۔ اخلاقی قدراں گواچ جاؤن دی گل اے۔ جیویں کہ شاعر آکھدے نیں:

”کھڈی والیا، آ لے پھڑ

سانوں ساڈے سُفنے بُن دے

سڑ دا بلدا سرتاں ڈھکیے

پچاناں لوہے تے لکھیے

تیراناں آپنا ناں ڈھکیے

سڑ دا بلدا سرتاں ڈھکیے (38)

درحقیقت شاعر چھاواں، لوریاں تے پنگھاں دی گل راہیں امن تے سکون والے سماج دا چاہیوان اے۔ لوری دی لے اُتے سون والا بال سورج چڑھن دی اُمید اُتے سوندا اے کہ اک دن اُجالا ہووے گا کیوں جے ماں دا ساتھ اوس نوں تحفظ دا احساس دیندا اے۔ شاعر اپنی روح راہیں حق نال وصل تے سچ دی بھال چاہندا اے۔ شاعر ایس جیون اندر ماں دی ممتا تے پوترتا دی سدھر رکھدا اے۔ ایہ نظم تن ہصیاں تے مشتمل اے پہلے حصے وچ شاعر اپنی ہوند تے سفنے راہیں سیہان تے تحفظ دا احساس چاہندا اے تے دو جے حصے وچ پنگھاں تے لوریاں دی گل کر کے امن تے سانجھ دی گل کردا اے تے آخر اُتے ”دریا ڈوبن چلیاواں“ دا ذکر کر کے ماضی توں لے کے اجوکے سہ تیک جو شاعر نال ہوئی واپری اوس نوں دریا بُرد کرنا چاہندا اے۔ کیوں جے سوچاں تے چاہتاں ماضی دے جھروکے وچوں بندے دے دماغ اُتے ہمیش کن من کن من مینہہ دے

تُبکیاں وانگ ڈگدیاں رهندياں نیں۔ انسان ایہناں توں بچناوی چاہوے تاں بچ نہیں پاؤندا:
میںوں بھُل چکیا سی..... میں تاں،

دریا ڈوبن چلیا ساں

نہیں نہیں

”دریا ڈوبن چلیاواں“ (39)

نظم ”دیس = پنجاب = تُوں = !!؟“ وچ شاعر پنجاب دے دُکھاں اوکڑاں تے
درداں دی کتھیا بیان کردا اے۔ پنجاب نوں چانن دین لئی سورج دیاں پہلیاں تے آخری کرناں
نوں اپنیاں مینڈیاں اندر گھنن دی گل کردا اے۔ ایہہ چانن دیاں اوہ سنہری کرناں نیں جیہڑیاں
پنجاب دی تاریخ سنہرے پنیاں اُتے لکھن گیاں۔ شاعر پنجاب نوں چانن تے نگھ دین دے نال
نال پنجاب نوں بلاندا اے۔ پنجاب جیہدا اڈھا حصہ وچھڑن پاروں کنیاں دیاں چاہتاں،
سدھراں، محبتاں ادھوریاں رہ گئیاں۔ شاعر پنجاب دے دُکھ نوں بیان کرن لئی علامتی انداز وچ
کاواں دا حوالہ دیندا شاعر آکھدا اے:

کاواں آپنی کاں کاں دے نال

آپنے اپنے آلهنیاں نوں جندرے مارے

تے مزدوری اُتے ٹر گئے

ایتھوں ای اسیں وی

جندریے مارن دا دل سکھیا

آپنے آپ نوں، دھرتی ماں نوں

ڈوبن تارن دا دل سکھیا

پر فیروسی اسیں کاواں وانگوں

کاں کاں، کاں کاں کرنہ سکے

آپنے گھر دیاں کُنڈیاں اُتے

جندرے دھرنہ سکے“ (40)

نظم ”مقدس جنگ“ اندر بندے دے جیون دی رھتل، ٹُٹ بجھ تے سدھراں دے

حصول دی جنگ نظر بندی اے۔ جیہدے وچ کئی ورھیاں دے جتناں مگروں سُفنے امر ہوندے
نیں تے بندے دا جیون بن دا اے۔ جیویں کہ:

ورھیاں تیکر کنیاں نوں

اسیں سُفناں نال لتاڑیا

تاں جا کے فر تیکیاں نے

ساڈے ناں دا دریا چاڑھیا (41)

نظم ”لہوردی آٹو بائیو گرافی وچوں آخری پیرا“ دے مُڈھے وچ ای بندے دے منزل
تیک اپڑن لئی محبت تے عاجزی نوں اپناؤن اُتے زور دتا گیا اے۔ راہ اوہدوں ای راہ بن دے
نیں جدوں اوہناں اُتے چلدے ہوئے لوک منزل تیک اپڑ دے نیں۔ حیاتی اندراگے ودھدے
ہوئے پیرتے ساہواں دا اصل ورتارا ای سجدہ بن دا اے ایہ جیہڑا عاجزی تے دان کرن دا اول
دسدا اے۔ جیویں کہ نظم دے پہلے شعر اں توں پتہ لگدا اے۔

پیر چکھیندیاں راہواں نوں

پنج کلیانیاں ساہواں نوں

دھرتی اُتے رکھ کے آپنے

متھے دے نال دل دے پئے آں

آون والی کل تائیں ہولی ہولی

ایہ سجدیواں بنسی (42)

ڈاکٹر نوید شہزاد نے آخری پیرے اندر اپنیاں پکاں لہ کے ہتھ پھرن دی گل کیتی اے اوہ
پکاں جیہڑیاں اتھروواں نوں ترتیب نال وگاوندیاں نیں جدوں اوہ اتھ جاون تاں فیر ان حد
اتھروواں دا سمندر ساہمنے آؤند اے۔ اوہ اپنے دریائی کنڈھے دل تے اکھ نوں روک لیندا اے
پر لوک اوس نوں ای سمندر سمجھدے نیں۔ شاعر اپنیاں ددرداں ہاداں نال نکلن والے اتھروواں
نال لاہوردی آٹو بائیو گرافی نہیں لکھنا چاہندا۔ اوس آکھدا اے لاہور اپنی آٹو بائیو گرافی خود لکھے گا۔
پر جے کر نہ لکھے گا تاں وی شاعر راضی اے:

نہ لکھسی تے کوئی گل نہیں

لکھن دے نال وی کیہ ہندا اے!!
 لکھن اساڈا کہہ ادا دھے دھڑنوں پورا مکھ دیندا اے
 لکھن اساڈا کہہ اسانوں سکھ دیندا اے
 لکھن اساڈا کہہ اسانوں
 تیرے دتے دکھ دے ورگا دکھ دیندا اے (43)

ایہناں شعراں اندر ایجیے احساسات میں جیہناں نوں محسوس تاں کیتا جاسکدا اے پر بیان کرنا اوکھا ہوندا اے بہر حال شاعر دی گل حقی اے بعض اوقات بندہ سارا دکھ لکھن دے باجوہ سکھ نہیں پاؤندا نہ ای اوس نوں دکھ اُنچ ملدا اے جیویں اوس نال محبت دے دعوے دار اوس نوں دکھ اپڑاندے نیں۔

نظم ”دما دم“ اندر وصل تے چاہت دی گل اے جیہدے اندر بھانویں بندہ سڑوی جاوے پر دیدار نصیب ہونا ای اصل جیون سمجھیا جاند اے:

جاگن، سوون دوہاں دیوچ
 اک طوری وسرام تاں دے
 کجھ پل سڑنا چاہنے آں
 کجھ پل سڑن لئی توں سانوں
 اک بے مُرشد شام تاں دے (44)

گیت زنی نظم وچ موسیقیت وچ دن چڑھن دی گل چھوہی گئی اے۔ اجیہا دن جیہڑا خوشیاں بھریا تے سکھاں دا دن اے۔ شاعر نے ریڈیو دا ذکر کر کے بندے دے ساتھ تے سانجھ نوں مصنوعی شیواں راہیں بیان کیتا اے۔ شاعر اپنے گیت راہیں سکھ دا چاہیوان اے تے دکھ توں باغی اے:

”دن چڑھیا لیکھاں بھریا
 ساڈا سکا ہویا ہریا
 ساڈے ہونٹھیں چنے
 ہر تھاں خوشبو آں ہلے

سکھ سرتے چڑھ کے جھلے
ساتھوں ہر غم کنبے سا
ڈے ہوٹھیں چنے (45)

ڈاکٹر نوید شہزاد دی شاعری داخلی کیفیت نوں انج بیان کردی اے پئی لگدا اے ایہ ہر بندے دا دکھ اے۔ جدوں بندے دیاں اکھاں وچوں ہنجو وگدے نیں تے ایہ ہنجو اوس دے درد تے رت وچوں ہو کے اکھوں وگدے نیں جیہدے نال تکلیف دا احساس بہت ودھدا اے۔ ایہ وی حقیقت اے پئی حیاتی وی بندے کولوں اپنے مطابق کم کرواندی اے۔ پراجو کے سسے بندہ اپنی ہوندا نال جین دی بجائے دو جیاں دے دھوکیاں پاروں اپنے خواب وی گواہ پٹھدا اے فیر بندہ اپنی ہی بنائی ہوئی قید اندر قیدی بن کے زندگی لنگھاندا اے۔ ایس گیت اندر لوک گیت دی جھلک نظر بندی اے:

سانوں ہنجو آں اکھیوں کیریا
ساڈا اک اک انگ اٹیریا
سانوں ساڈیاں ساہواں گھیریا
ہائے ہائے، ہائے ہائے
ہائے ہا، ہائے ہا
سانوں چند نے لاشاں جانیا
سانوں ہنجو آں سر تے تانیا
ساڈا سورج، مچلاں مانیا (46)

ایہناں شعراں اندر بندے دی داخلی کیفیت بہت سوہنے ڈھنگ نال بیانی گئی اے۔ ہنجو بندے دے سارے جسم دا درد ہوندے نیں جیہڑے درد بن کے بندے نوں ہولا کرن لئی اکھوں ڈگ پیندے نیں۔ پر آخر شاعر نوں دکھاں دے باوجود اُمید اے کل ساڈی ضرور ہووے گی:

لگن اساڈا، جھات اساڈی
چپ ساڈی اے

چھل ساڈی اے

کل ساڈی اے

آون والی کل ساڈی اے (47)

نظم ”جمائیاں“ اندر جڑت نال بامعنی ہون دی گل اے جیویں گھنگھر واک دو بے نال
جڑ کے اپنے اکھ دی آواز نوں جنم دیندے نیں۔ اینویں ایہ آواز بندے نوں جیون جوگا بناؤندی
اے۔ تاں شاعر اجیے جنم دا چاہیوان اے جس اندر اجیہی جڑت ہووے جیہڑی بندے دے جیون
نوں نویں راہ دیوے:-

توں بس!

گھنگھر واں وانگوں جوڑ اسانوں

جھانجر وانگ بنا

تیرے دوہاں قدماں نوں

اسیں آپے ای جا چھو ہواں گے

تاں،

تیرے تیکر چنوں پہلاں

بامعنی ہو جائیے (48)

”تھتھلایا“، نظم وچ امبر جیہڑا دھرتی اُتے سایہ کردا اے شاعر اوس نال سانجھ رکھ کے
چمکن دی گل کردا اے۔ اوہ امبر جس دا دھرتی نال ساتھ اے۔ جتھوں وسن والا پانی ای دھرتی دی
جان اے۔ شاعر اوس امبر نوں اپنے قدماں پیٹھاں تن جان نوں آکھدا اے۔ امبر بے کر بندے
دی من لوے تاں اوس دیاں کئی اوکڑاں دور ہو جاوے۔ امبر جیہڑا گنجان آبادیاں اُتے وی موجود
اے تے خالم خالی تھاواں اُتے وی موجود اے۔ انسان امبر نوں بلاندا ہو یا تھتھلایا گیا اے کہ اے
امبر توں دھرتی دا بن تے انسانی جیون وچ بہار آ جاوے گی:

دھرتی دھرتی ہون والیا امبرا!

ساڈے قدماں پیٹھاں تن جا

تینوں پھڑ کے چمکن نوں جی کردا

بہہ کے کھڑکے چمکنوں جی کر دا (49)

بہر حال ڈاکٹر نوید شہزاد دا شعری مجموعہ ”دریا ڈوبن چلیاواں“ نوں پڑھن، سمجھن تے احساسات دیاں ڈونگھیا ئی تیک اپڑن لئی قاری نوں اپنے وسیب تے اپنی مٹی نال جڑت دے عمل نوں پھروا پوے گا۔ ایس دے نال نال اپنی ہوند تے وجود دی حقیقت نوں سمجھنا پوے گا تاں ای اوں نوں اپنے اندر اُٹھن والے سوالاں دے جواب لہھ سکے گے۔ ڈاکٹر نوید شہزاد دے ایس شعری مجموعے وچ شامل نظماں استنفہامیہ متن رکھدیاں نیں جیہناں نوں پڑھن تے سمجھن لئی بہت گوہ دی لوڑاے۔ ایس توں اڈا وہناں نویاں لفظاں تے علامتاں راہیں اپنے احساسات تے خیالات نوں لوکا ئی تیک اپڑان دا جتن کیتا اے۔ اکرم شیخ لکھدے نیں:

”نوید شہزاد تے اوہدی شاعری دوہاں دے جہان وچ داخل ہون لئی نویں

سوچ، نویں گیان دے اک توں زیادہ جنم لوڑی دے نیں۔“ (50)

ڈاکٹر نوید شہزاد نویں نظم دے اک اجیے رُحمان ساز شاعر نیں جیہناں نے اپنی شاعری راہیں تناں زمانیاں نوں بیان کیتا اے تے نویں آؤن والے شاعراں لئی نویاں سوچاں دے بوہے کھولن دا جتن کیتا اے۔ بہر حال ڈاکٹر نوید شہزاد نے اپنیاں نظماں وچ فلسفیانہ بیانیاتے مفکرانہ انداز وچ داخلی تے خارجی دونوں قسم دے تاثرات نوں بیان کیتا اے اوہناں اپنی شاعری وچ اجوکے سہ اندر ودھدے ہوئے ڈرتہائی، منافقانہ رویے، مہدیاں ہویاں اخلاقی قدراں تے سماجی قدراں دے دکھ نوں بیان کیتا اے۔۔ اوہناں دیاں نظماں طبقاتی ونڈ اُتے اُسرے سماج دی ننڈیا کردیاں نیں۔ ڈاکٹر نوید شہزاد سماجی برائیاں نوں ختم کر کے صحت مند سماج دی چاہت رکھدے نیں جتھے اک دوہے دی گل نوں سنیا تے سمجھیا جاوے۔

حوالے:

- ☆ اسٹنٹ پروفیسر، گورنمنٹ اسلامیہ گریجویٹ کالج ریلوے روڈ، لاہور
- 1- ظفر خان باہر، ڈاکٹر نوید شہزاد کی ادبی خدمات (لاہور: مقصود پبلشرز، 2008) 20-
 - 2- ڈاکٹر انعام الحق جاوید، پنجاب ادب دارتقاء (لاہور: عزیز بک ڈپو، 2004) 492-
 - 3- زاہد حسن، آزادی نگروں پنجابی نظم (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2011) 28-
 - 4- نوید شہزاد، دریا ڈوبن چلیاواں (لاہور: مقصود پبلشرز، 2016) 25-
 - 5- ایضاً، 27-
 - 6- ایضاً، 29-
 - 7- ایضاً، 31-
 - 8- ایضاً، 34-
 - 9- ایضاً، 36-
 - 10- ایضاً، 14-
 - 11- ایضاً، 40-
 - 12- ایضاً، 41-
 - 13- ایضاً، 43-
 - 14- ایضاً، 43-
 - 15- ایضاً، 44,45-
 - 16- ایضاً، 47-
 - 17- ایضاً، 49-
 - 18- ایضاً، 51-
 - 19- ایضاً، 53-
 - 20- ایضاً، 55-
 - 21- ایضاً، 56-

- 22- ایضاً، 57-
 23- ایضاً، 59-
 24- ایضاً، 61-
 25- ایضاً، 62 تا 63-
 26- ایضاً، 65-
 27- ایضاً، 68-
 28- ایضاً، 70-
 29- ایضاً، 75-
 30- ایضاً، 77-
 31- ایضاً، 77 توں 78-
 32- ایضاً، 79-
 33- ایضاً، ص 80، 81-
 34- ایضاً، 82، 83-
 35- ایضاً، 84-
 36- ایضاً، 86-
 37- ایضاً، 87-
 38- ایضاً، 88، 89-
 39- ایضاً، 89-
 40- ایضاً، 91-
 41- ایضاً، 93-
 42- ایضاً، 95-
 43- ایضاً، 96، 97-
 44- ایضاً، 98-
 45- ایضاً، 101-

46- ایضاً، 102 توں 103 -

47- ایضاً، 104 توں 107 -

48- ایضاً، 107 -

49- ایضاً، 109 -

50- ایضاً، 6 -

سجاد حیدر دے ناول ”چیترا باغ“ دا تنقیدی جائزہ

Abstract:

Sajjad Haider was a writer, translator and playwright and novelist from Punjab, Pakistan. He has a Punjabi novel "Chaitar Bagh" to his credit where he portrayed rural life and behavior of villagers towards shrines and tombs. He compared attitudes of learned folks with illiterate people. He chose Gujrat (a city in Punjab) and its surroundings for the said purpose. He used pure Punjabi for the cause. This paper aims to study his novel "Chaitar Bagh" while keeping in mind its fine depiction of human nature and thoughts towards monasteries. It also explores the linguistic terminology he made use of in the novel.

Keywords: Sajjad Haider, Punjabi Novel, rural life, shrines, tombs, human nature, monasteries, linguistic terminology.

پنجابی وچ نثر لکھن دا رواج شاعری دی نسبت بہت بعد وچ پیا۔ ایس لئی ایہہ اوئی پرانی نہیں اے جی پنجابی لوک شاعری یاں ساڈا کلاسیکی ادبی ورثہ۔ انگریزاں دی آمد نال پنجاب وچ جدوں صنعتی انقلاب آیا تاں او تھے ای ہندوستان وچ پریس دی آمد نال کتاباں دے چھپن چھپان وچ وی چوکھی تبدیلی دیکھن وچ آئی۔ عیسائی مشنریاں نے قدیم تے جدید عہد نامیاں نوں پنجابی وچ ترجمہ کروایا اتے مسیحی تے ہندو دھرم دیاں چوکھیاں کتاباں پنجابی نثر وچ منتقل کروائیاں۔ او تھے ای کئی اصنافِ ادب مقامی بولیاں وچ لکھن دا رواج وی پیا؛ جس وچ افسانے، ڈرامے، ناول، سفر نامے، آپ بیتیاں تے رپورتاژ جیہاں صفاں شامل سن۔ ناول اک

ورسٹائل صنف اے جس وچ کہانی دی روح تسلسل تے جدوجہد منکدی اے ایس وچ کہانی نوں سلسلہ وار بیان کرن لئی لمیر اپنی تراوتیا جاندا اے۔ ناول وچ اوہ سچائیاں وی شامل ہوندیاں نیں جہڑیاں عام زندگی وچ آسانی نال قبولیاں نہیں جاندیاں۔ ناول بارے ڈی ایچ لارنس دے وچار نیں:

”انشائی مضمون، نظم، ڈراما، فلسفے کی کتاب یا علمی رسالے کے برعکس (جو سب نزاعی مسئلے کو مسلمہ بنا کر پیش کرتے ہیں، اگر وہ اسے بالکل ہی گول نہیں کر دیتے) ناول اپنے ذاتی لوازم کے اعتبار سے اولاً جاندار اور جیتا جاگتا ہوتا ہے ثانیاً اپنے تمام اجزاء کے ساتھ ہم مربوط ہوتا ہے، زندہ اور نامیاتی طریقے سے ثالثاً باوقار ہوتا ہے اور ایسے ہی ہونا بھی چاہیے۔“ (1)

ناول لکھدیاں لکھاری نوں کسے کردار دے بارے ایذاں معلومات دینیاں چاہیدیاں نیں کہ اوہ اوہدی طوالت نال منصفانہ سلوک کر سکے۔ کدھرے کسے کردار بارے معلومات دی گھاٹ نہ ہووے تے نہ ای کدھرے زیادتی۔ کیوں کہ ناولاں وچ اوہناں دے پاتراں دی معلومات دی تھوڑا پاروں ناول وچ چینک دا عنصر برقرار رکھنا ناممکن جا پدا اے۔ ناول وچ کردار نگاری توں دکھ پلاٹ اُساری تے کہانی دے دکھ دکھ جزاں تے عرق ریزی نال محنت کیتی جاندی اے۔ ای فاسٹر دے نیڑے ناول دی کہانی سبھ توں اہم ہوندی اے۔ اوہ آکھدا اے:

”کہانی نوں ناول وچ ریڑھ دی ہڈی دی حیثیت حاصل اے۔“ (2)

سجاد حیدر ہوراں دی مڈھلی پچھان تے پنجابی ادب وچ اک ڈرامہ نگار دی اے؛ پر اوہناں دیاں دیگر تخلیقات نوں دیکھیے تے اوس وچ اوہناں دا کھوج کاری تے ناول نگاری دا کچھ اوہناں دے پہلے عشق ڈراما نگاری، وانگ اپنے دور دے ہور ناں لکھاریاں نالوں کتے بھرواں، اُگھڑواں اتے سرکڈھواں وکھالی دیندا اے۔ ”چیترا باغ“ پنجابی ناول دے پڑ وچ اوہناں دی پلڈھی دی لکھت اے جیہڑی پہلی وار اپریل 1992ء وچ چھپ کے سامنے آئی تے پنجابی دے سرکڈھ نقاداں نے اوس نوں اک اہم رچنا دے طور تے سلاہیا۔ (3) ایس ناول نوں پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لہور والیاں نے اپنی بت موجب بڑے سونے ڈھنگ نال چھاپیا اے۔ ایہدا سرورق ذوالفقار احمد تابش ہوراں دا بنایا ہویا اے۔ (4)

ایس ناول دی دکھاوٹ نوں بڑے من موہنے ڈھنگ نال ساڈے ساہنے پیش کردا اے۔ سجاد حیدر ہوراں دی ایس کرت بارے گل بات کردیاں ہویاں پنجابی دے اُچی کوٹی سوجھوان محمد آصف خان ہوریں ”پہلی گل“ دے سرناویں پٹھ لکھیا اے:

”سجاد حیدر ہوراں اپنے ناول وچ اک پنڈ دی رہتل نوں انج اُلیکھا اے کہ ایہہ پنجاب دے سارے پنڈاں دی کہانی بن کے رہ گئی اے۔“ (5)

لکھاری نے اپنی ایس لکھت نوں اک پیڈھے ویلے دے ناویں لایا اے جیہدے گھیرے اندر اوس پہلی وار اپنی ماں بولی دے ٹھیٹھ بول سنے سن تے ایستوں ای اوہنوں اوہدے اندر دھیان لاکے کجھ سوچن، سمجھن تے وچارن دی خاہش جاگی سی۔ جیہڑی فر بعد وچ آن کے اوس دی پنجابی ساہت نال پکیری سانجھ بن دا بنیادی کارن ثابت ہوئی۔ (6) حرفاں دی سُر ت سار اُتے گن گیان نال اپنی جوت بارے سجاد حیدر ہوری ”اپنی گل“ دے سر لیکھ پٹھ لکھدے نیں:

”حرف اپنا حق منگدے نیں پر اوہ ہتھ کھلار کے سوال نہیں کردے۔ ایسے کر کے اوہناں دے اصلے نوں، اوہناں دی حقیقت نوں پہچان کے اوہناں دا لیکھا دینا پیندا اے۔ جیہڑے اصیل نیں، اوہناں توں رلا دکھ رکھنا پیندا اے۔ جیہڑے نترے ہوئے نیں، اوہناں دوا لیوں دھوڑ گھٹا جھاڑنا پیندا اے تے جیہڑے مجلساں وچ گھنڈ کڈھ کے اکل وانجے ہو بہندے نیں، اوہناں دی پرداداری کرنی پیندی اے.....“ (7)

ایس بارے اوہ مزید آکھدے نیں:

”حرف پچیاں ہار سینے وچ پلدے نیں تے کئی کئی ورھے اوہناں نوں زبان نہیں لگدی۔“ (8)

حرفاں نوں چم چٹ کے سینے لانا، اوہناں نوں بنا سنوار کے اک لڑی وچ پرونا، اوہناں دے سپہن تے لفظی آکار نوں ہیئگی کوئی سچا لکھاری ای بخش سکدا اے۔ سجاد حیدر ہوراں نوں حرفاں دی ایس گجھل دار کائنات وچ اک اچھے گورکھ دھندے دا وپار کردیاں، اپنی ایس تخلیق تائیں اپڑدیاں پورے پنجتالی ورھے لگ گئے، ایس لمیرے عرصے وچ کار اوہناں نے جتھے پنجابی زبان و ادب نوں اپنے لکھے ڈرامیاں دے پراگیاں نال مالا مال کیتا؛ اوتھے ای کھوج

پرکھ دے میدان وچ وی چوکی سوجھ سیانف راہیں پنجاب دا اصل مہاندرا لوکائی ساہویں نثار کے پیش کیتا۔ اوہناں نے ”چیترا باغ“ ناں دے ایس ناول وچ حرفاں دا اک وکھرا جہان آباد کر کے پنجابی ادب نوں اک سچھی لکھت دان کیتی اے۔ بقول ڈاکٹر اسلم رانا:

”.....ایہہ ناول تے اوس معاشرے دی اک جیوندی جاگدی تصویر اے جیہڑا اِنج توں پنجاہ سٹھ ورھے پہلاں بُجھدے دیوے دی لو وانگوں اپنی اخیر لی چمک وکھارہیا سی۔ ایس معاشرے وچ سبھ توں وڈی قدر اک اجپیا سمجھوتاسی جہدی وجھناں ایس معاشرے دا ہر فرد اپنی تھاں اُتے اعتماد نال پیر جما کے کھلوتا ہویا سی۔ تے دُوبے معاشرے دے رہن والے اوس فرد دے پیراں پیٹھوں مٹی پولی کر کے اوہنوں تھلے ڈیگن دی کوشش نہیں کر دے سن۔“ (9)

پنجابی ناول دے ارتقاء ول اک سرسری جھات ماریے تاں پتا چلدا اے کہ ایہہ اڈھ مغربی ادب دے اثرات پٹھ بچھا۔ پر ابتدائی دور وچ لکھے گئے پنجابی ناولاں دا مزاج دھرمی رنگ داسی۔ بھائی ویر سنگھ ایس دے آگوسن۔ اوہناں دے چار پنجابی ناول ”سندری 1897ء، ستونوت کور، بچے سنگھ تے بابا نودھ سنگھ 1921ء“ چوکھے مشہور ہوئے۔ ویر سنگھ دے پہلے تن پنجابی ناول مذہبی، جد کہ اخیر لی ناول وچ اصلاحی موضوعات نوں ورتیا گیا اے۔ ایس توں سانوں پنجابی ناول دے رُجھانات دا پتا لگدا اے کہ کویں اوہ مذہبی مہاڑاں توں ہوندا ہویا اصلاحی موضوعات تے پڑا کر کے اِنج دے علامتی ناولاں تیک اپڑیا۔ چرن سنگھ شہید پنجابی ناول دا اک ہوراہم ناں اے۔ اوہناں نے معاشرتی رنگ ڈھنگ دے ناول لکھے۔ نانک سنگھ نے سکھی سماج توں نکل کے پنجاب دے پورے وسیب نوں اپنے ناولاں دا موضوع بنا لیکیا ”چیترا باغ“ دی کہانی دا ڈھ کھالے دے اُجاڑ جے اسٹیشن اُتے گڈیوں لٹھے سلطان لالا اُتے نیندرائے نایک (مراد) وچلی افراتفری توں بچھدا اے۔ اتھے جدوں اوہ دریائے چناب دے پل اُتوں لنگھدے ہوئے اگانہ ودھدے نیں تے فراک تھاویں جا کھلوندے نیں۔ او تھے اوہناں نوں دُوروں ای انھیرے وچ اک لائین اپنے دل ودھدی ہوئی دسدی اے تے اوہدے کچھے کچھے پلدی بچھدی ناریج دی لوء وی نظریں آوندی اے۔

مرکزی کردار دے کہن طرح جدوں اوہ چانن دا چمکارا اوہناں دے نیڑے ہوندا اے تے انہیرے دی کالی چادر دے گلے وچوں پہلاں مانک اُتے فیرنشی دگیر دے چہرے نظر آوندے نیں۔ سلطان لال اتے نائیک اوہناں دوہاں دی اگوائی وچ اگے ودھدے نیں۔ اتھے ناول کار نے پڑھن والیاں دا دھیان وٹان لئی اوہناں چونہ پاتراں وچ ہور ہی نوک جھوک نوں بڑے سوہنے ڈھنگ نال اُلکیا اے۔ ناول دے پہلے انک وچ سجاد حیدر ہوراں نے اک پاسے جتھے پنجاب دی پینڈو رہتل وچ وسن والے پنجابیاں دے آپسی خاندانی رشتیاں وچلے موہ پیار، سانجھ اُتے خلوص نوں موضوع بنایا اے، اتھے ای اُجاڑ تھاویں ڈاک گڈی دے غیر قانونی رکن اُتے اسٹیشن ماسٹر دے لالچی ہوون نوں وی چتریا گیا اے۔ پنجاب واسیاں دی پالتو جنوراں نال کھچ تے لگاؤ بھاویں ایس پہلے باب وچ بھرویں ڈھنگ نال نہیں بیانی گئی؛ پر اوس ول سچ سبھائیں اشارے ضرور کیتے گئے نیں۔ ایہہ پنجاب وچ بجلی آون دے زمانے توں پہلاں دے سمیاں وچلے رہن سہن دی کتھا اے جدوں اے جن دی چاننی وچ وی ٹیاراں اپنے سراں اُتوں شرم تے حیا دی چٹنی نہیں سن لتھن دیندیاں ہوندیاں تے گھر واپسے ماں پو..... یاں فیر گھر دے ہورناں افراد ساہمنے اپنی گھر والی نیڑے اک چار پائی اُتے بیٹھن توں وی کئی بھندے ہوندے سن۔

پنجابی زبان و ادب دے مہاندے لیکھک ڈاکٹر انعام الحق جاوید ہوری سجاد حیدر ہوراں دے ایس ناول بارے اک تھاویں لکھدے نیں؛

”رومانوی ماحول تے حقیقت پسندانہ انداز وچ رچے گئے سجاد حیدر دے ناول ”چتر باغ“ (1992) وچ مختلف کرداراں راہیں پنجاب دا عکس پیش کیتا گیا اے جیہدے وچ گھلھیاں فضاواں وی نیں، عارفانا کلام دی مستی وی اے تے دھمال دے منظر وی۔ سجاد حیدر بنیادی طور تے ڈرامہ نگار سن تے اوہناں دے ڈرامیاں وچ Hallucination دی اک کیفیت پائی

جاندی سی جیہڑی ایس ناول وچ وی موجود اے۔“ (10)

ڈاکٹر انعام الحق جاوید ہوراں دی ایس آکھی نوں منگھ رکھیے تاں سجاد حیدر ہوراں نے اپنے ایس ناول دے دکھ دکھ کرداراں دا تعارف کران ویلے اوہناں دے مٹھے، منگھے، تتے یاں کھر وے سبھاء بارے جانکاری اوہناں پاتراں دے دکھ دکھ منظر وچ نمودار ہون ویلے ای

اپنے پڑھن والیاں نوں کروا دتی اے تاں جو اوہ اوہناں کریکٹرز دے چنگے مندے انسانی کردارتوں اچھی طرح واقفیت حاصل کرسکے۔ ایس ناول نوں پڑھدیاں ہوئیاں اوہ کسے تھادیں وی اوہناں نوں اوپرے یاں او بھڑ نہ چا پین۔ ”چیترا باغ“ دی کہانی دے پلاٹ ول ودھن توں پہلاں سانوں ایس دے دکھ دکھ کرداراں بارے لوڑیندی جانکاری ساہویں رکھنی پوے گی۔

ایس ناول دا مرکزی کردار مراد ناں دا اوہ گھرواے جیہڑا برج اشرف دے کھاندے پیندے زمیندار گھرانے دا سپتر اے۔ اوس دا پورا نام گوہر مراد اے جد کہ ناول وچ اوس نوں کئی تھادیں صاحب جی دے ناؤں نال وی پکاریا گیا اے۔ مراد؛ اگانہ ودھو سوچ رکھن والا فرد اے۔ زیب النساء، گوہر مراد دی گھر والی اے جہوں گھر دے جی زہبی آکھدے نیں۔ اوہ گھر گھر ہستی سائمن والی سوانی اے۔ اوہ دکھ دکھ رشتیاں دی مان مریدا اتے اوہناں دے رکھ رکھاؤ نوں عزت تے احترام دی اکھ نال دیکھن والی عورت اے۔

بے جی (مہر بی بی) گوہر مراد دی ماں اے تے میاں علی گوہر دی بیگم۔

میاں علی گوہر سٹھاں، بیٹھکاں تے پنچایتاں وچ اٹھن پٹھن والا خاندانی زمیندار اے۔ اوہ اپنی آکھی نوں ویاہنا وی جاندا اے تے یاراں دوستاں دی خاطر تواضع کرن وچ وی کوئی کسر باقی نہیں چھڈدا۔ بے جی وی گھر آئے پروہنیاں دی سیوا کرن والی، اپنی آل اولاد تے گھرانے دی دیکھ رکھ کرن والی زبانی اے۔ اوہ صبر، شکر وچ یقین رکھدی اے تے اپنی جیا جنت دے روشن مستقبل لئی دُعا گورہندی اے۔

ایس ناول دے مرکزی کرداراں وچ اُنج تے میاں اشرف دی آل اولاد دی زندگی دے حالات و واقعات نوں ای موضوع بنایا گیا اے۔ پر اوس دے نال نال پنجاب دی اوس خالص دیسی رہتل تے پینڈو جیون نوں وی بنیادی اہمیت حاصل اے جیہڑا ارج وی تھوڑے بہت فرق نال پنجاب دے پنڈاں وچ بڑی سوکھت نال ویکھیا چاکھیا جاسکدا اے۔ چیتے رہوئے پئی سجاد حیدر ہوراں دیاں ہتھ لکھتاں دی پھرولا پھرولی ویلے ایس ناول دا جیہڑا مسودا ساڈے ہتھ لگا : اوس اپریس ناول دی کتھا دا زمانا 1954ء تے اوس توں بعد دے دس ورھیاں دے پنجاب دی سیاسی، سماجی تے تہذیبی صورت حال دا آئینہ دار اے۔ (11)

سجاد حیدر ہوراں کولوں جدوں ایہہ پچھیا گیا کہ ”تساں ناول لکھیا پنچابی وچ ”چیترا

باغ“؟“ تے اوہناں آکھیا سی: ”جی ناول لکھ جاواں ایہہ میری پُرانی حسرت سی۔“ ”پچھیار دے اُگوں مڑ ایہہ پچھن تے کہ ”تھاڈی تے تھاڈے ٹمردی ای کہانی جاپدی اے ساری؟“ سجاد حیدر ہوراں دا آکھنا سی: ”ہاں جی پلنگل۔ ماحول، گھر، دستور اور رسم و رواج اور جو دی ہے وے اوتھوں دا آلا دوالا اوہ اوتھوں ای اے۔ باقی کریکٹر تے لیانے پیندے نیں۔“ (12)

اک محتاط اندازے دے مطابق سجاد حیدر ہوراں دے آکھن موجب اوہناں نے ایہہ ناول ”چیترا باغ“ گھٹ ودھ پنچ ورھیاں دے عرصے وچ تحریر کیتا۔ (13) اجوکی پنجابی زبان و ادب دے اُگے لیکھک تے نویکلے پرچاکار مقصود ثاقب ہوراں نال گل کتھ کردیاں سجاد حیدر ہوراں ایہہ دسیا کہ اوہ ہر چیز نوں تن واری لکھدے نیں۔ اک واری رف، دوجی واری اوہنوں صاف کر کے تے فریبی واراوس نوں حتمی صورت وچ پیش کردے نیں۔ (14) شاید ایہو ای اوہ بنیادی وجہ اے کہ اوہناں دے ہتھ لکھے گھر ڈے تے ایس ناول دے دو ہور وکھ وکھ ناں گجھ ایسراں درج نیں؛ لگ / پانی دا پرچھاواں۔ (15)

پر فیر اپنی ایس تخلیق نوں اخیر صورت دیوں ویلے اوہناں نے ایہناں دوواں ناول نوں کٹ کے ایس نوں ”چیترا باغ“ داناں دتا۔ شاید لیکھک دیاں ایہناں گلاں پاروں ای پنجابی زبان و ادب دے مہاندے پارکھ ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں نے ایس نوں ”چیترا باغ: ہڈ بیتی کہ جگ ورتی“ دے سرناویں پٹھنتارن دی کوشش کیتی اے۔

”چیترا باغ“ دی ساری کتھا ”برج اشرف“ ناؤں دے پنڈ بارے اے۔ ایس وچ وستی دے جٹاں دے مرکزی گھر دے افراد دی حیاتی دے اتار چڑھا اتے عام لوکائی نال اوہناں دے میل جول تے رہت بہت دی کہانی نوں موضوع بنایا گیا اے۔

سجاد حیدر دے ایس ناول وچ پنجابی دے لوک گیتاں دی واشٹا نوں وی اُجاگر کیتا گیا اے تے اوہناں گیتاں وچلے پنجابیاں دے بھائی چارے تے سانجھ سلوک نوں وی بیانیا گیا اے۔ ناول وچ لوکائی دے آپسی اشتراک نوں بنیادی حیثیت حاصل اے۔ سجاد حیدر ہوراں نے ”برج اشرف“ ناؤں دی وستی دا تعارف کجھ انج کرایا اے:

”برج اشرف کٹھالا ریلوے اسٹیشن توں لہندے پاسے منے کوہ دی واٹ تے اک نکا جہیا پنڈ اے جہدی گل ابادی ساڈھے تن سو جیہاں دی اے۔

ایہدے دھن لہندے رُخ کوئی اک کوہ دے فاصلے تے دریا چناب وگدا
 اے، جیہڑا کانگاں دی رُتے بُرج اشراف دے کوٹھیاں دے نالوں کھہ کے
 لنگھدا اے۔ ایس دریا دے موئے زور پانیاں ایڈوں پہلی وستی، جہنوں ہُن
 لوکی ٹبا آکھدے نیں، روڑھ کے ڈھا ڈھیری کردتی تے اوس تھان توں ادھا
 کوہ اُرانہ ایہہ پنڈ کوئی پنجاہ ورھے پہلوں وسیا۔ میاں اشراف احمد ایہہ وستی
 وسائی تے سبھ توں پہلاں اتھے اپنا گھر اُساریا جیہدے اُتے اک اُچا بُرج
 بنوایا۔ ایسے کر کے ایس پنڈ دا ناں بُرج اشراف‘ پیا۔ اج وی جدوں کوئی
 ایس نوں جاندا اے، چڑھدے پاسیوں پنڈ توں باہر وار ایہو حویلی اوہنوں
 سبھ توں پہلاں نظریں آوندی اے۔ (16)

ایس ناول دے ثانوی کرداراں وچ ثمر سعید: گوہر مراد دی ہم جماعت تے اوہدی
 پسند۔ حسن طاہر: گوہر مراد دا کلاس فیلو جگری یار۔ سمن: حسن طاہر دی بھین۔ پری (پری خانم): اک
 گاؤن والی تے میاں علی گوہر دی رکھیل۔ مولوی سمیع اللہ: میاں علی گوہر دا صلاح کار تے مراد دا
 اتالیق۔ ڈاکٹر سلیم احمد مخدومی: ماہر آثار ضنا دید Anthropologist۔ مراد، ثمر تے حسن دے
 استاد۔ مانک: مراد دا ہانی تے دوست۔ اک ملاح، مہانا۔ روشن (رُشنائی): وڈیریاں دے گھر وچ
 پئی غریب گڑی۔ رنگ علی: میاں علی گوہر دا اعتباری نوکر۔ فضل دین (فضلا): میاں علی گوہر دا
 ملازم۔ چودھری فرخ سلطان: زیب النساء دا بھرا؛ وڈا زمیندار۔ چودھری فتح محمد (چاچا گوندل): علی
 گوہر دا دوست تے ناکئی ورثے دا مالک زمیندار۔ منشی غلام نبی دلگیر: مراد دا ہانی تے پنڈ دے
 سکول دا مدرس اُتے سردار فلک شیر: علی گوہر دا ڈیرہ غازی خان دے وسنیک وڈیرے دوست دے
 ناں سر کڈھویں نیں۔

ایس توں پہلاں کہ اسیں ”چیترا باغ“ دی کہانی دا تنقیدی ویروا پیش کریئے کیوں نا اک
 سرسری جھات راہیں اوس دی کتھالی دے گجھ اُگھڑویں کچھ نتارن دی کوشش کرویکھیے۔
 ایس ناول وچ اگڑ کچھ اُنج تے کئی چھوٹیاں چھوٹیاں کہانیاں اک لڑی وچ پروں دا آہر
 کیتا گیا اے۔ جسراں مولوی سمیع اللہ دی کہانی۔ مولوی سمیع اللہ پڑھیا لکھیا پاتراے، اوہ علم نوں
 اپنی حیاتی گزارن دا وسیلا بناندا اے۔ اوہدے کُتب خانے وچ دینی ادب نال تعلق رکھن والیاں

کتاباں توں دکھ کشف الحُجُوب، منطق الطیر تے المستظہر ی ناں دیاں پستکاں شامل نیں۔ اوہ اسلامی فلسفے دا ڈھیر جانو اے۔ شاید ایسے پاروں اوہ اک تھاویں پروفیسر مخدومی نوں اسلامی فکر دے سومیاں بارے جانکاری دیندے ہوئے فلسفے دے اوہ 10 بنیادی مضمون وی گنوادیندا اے جہناں بارے علم نہ ہون پاروں کئی لوک گمراہ ہو جانداں نیں۔ پنجاب دی پینڈو وسوں بارے اوہناں دا وچار وٹاندا اجو کے ترقی پسند لوکاں لئی نویاں پرتاں دا حامل وکھالی دیندا اے۔ اوہ آکھدے نیں:

”..... پنڈاں دا معاشرہ انساناں دے قدیمی معاشرے دی آخری کڑی اے۔ شہراں وچ صنعتی انقلاب نے انساناں نوں اوہناں دی بنیادی فطرت توں دُور کر دتا اے تے اوہ تھے دولت بڑائی دانیشان بن گئی اے۔ پر پنڈاں وچ اچ وی طاقت ای بڑائی دی کھلھی نشانی اے، کیوں جے اتھے اچے وی حکومت، دولت تے شہرت اپنی یا اپنے حواریاں دی جسمانی طاقت توں حاصل کیتی جاندی اے۔“ (17)

ایس بارے اوہناں دا مزید آکھنا اے:

”پنڈاں وچ ایس ویلے تک ٹل والا جنا (مرد) یاں آپ سردار بن سکدا اے یاں جہنوں اوہ چاہے سردار بناسکدا اے۔ پنجاب وچ چنے وڈے خاندان نیں، اوہناں دے وڈے کون سن؟ ٹل والے جنے۔ فیروقت بدلایا تے اوہو علاقیاں اُتے اثر رکھن والے خاندان امیر وی ہو گئے تے دولت وی اوہناں دی بڑائی وچ شامل ہو گئی۔ پر جیہڑے ٹل والے تے ہے سن پر دولت والے نہیں سن، اوہناں دا ٹل دولت والیاں خرید لیا، تے انج غنڈا گردی، بُرچھا گردی دا بازار گرم ہو یا۔ دولت والیاں ٹل والیاں راہیں ناجایز قبضے حاصل کیتے، اغوا کرائے، قتل کرائے۔ ایہناں وارداتاں توں دولت والیاں نوں فایدا پہنچیا تے ٹل والے بدنام ہوئے۔ پر جدوں کسے ٹل والے اپنا ٹل وچن دی تھاویں لوکاں دی بھلائی واسطے خرچ کیتا، اوہ لوکاں دا ہیرو بن گیا.....“ (18)

تاریخ گواہ اے کہ پنجاب وچ اچھے باغیاں، نابراں تے سُر میاں دی ریت چوکی پُرانی اے، جس وں سجاد حیدر ہوری اپنے اک کردار دے بولاں راہیں اشارا کیتا اے۔ ناول وچ شامل انگریزی دے لفظاں دا مہاندرا وی اُگھڑواں اے جیہڑے تھان تھان پڑھن والے دا ہتھ وٹاندے جا پدے نیں جو یوں: Believe، پلاسٹک، بال پوائنٹ، کالونی، گراموفون، پروگرام، سوٹ کیس، ریس کورس، روسٹ، سٹارٹ، فلائیٹ، پائپ، ویننگ روم، فرسٹ کلاس، برتھ، Dog Seat، پلیٹ فارم، الاؤنس، ورکشاپ، کلین شیو، Cute، Ego، Logic، نوٹ، پورچ، ٹکٹ وغیرہ دے لفظ۔ ایس توں ہٹ کے سجاد حیدر ہوراں نے اپنے ایس ناول وچ پنجابی زبان دے اوہناں ٹھیٹھ لفظی جوڑیاں تے اکھراں نوں وی تھان دتی اے جیہڑے اجوکی پنجابی زبان وچ گھٹ ای بولے چالے یاں ورتے جاندے نیں اچھے لفظاں دیاں گجھ ونگیاں ویکھو: تراے، کانباں، پھمبیاں، پٹکا، سُرکاں، بوچھن، بھڑتو، کھیکھن، چھٹکی، رڑی، سانجھ سکر، لاہنا، ڈسکدے، کڑیالا، کداڑے، چوکھیا، بلوری، کچاوے، مونہ چت، سہمت وغیرہ۔ ایہہ اک طرح پنجابی زبان دے اوس ارتقائی لسانی سفر تے اوس دے دو جیاں زباناں نال لسانی روابط تے رشتیاں وں جھات پاون دا نوٹیکلا اپرالا وی اے تے اجوکی پنجابی بولی دا نوٹیکلا مونہ مہاندرا وی..... ایہہ ای نہیں سجاد حیدر ہوراں نے اپنی ایس رکت وچ پنجابی دے لوک گیتاں تے نوکلا سیک شاعراں دے کلام نوں وی بھرویں تھان دتی اے۔ انج آسیں ایس ناول راہیں نا صرف پنجابی زبان تے پنجاب واسیاں دے آپسی رشتیاں بارے جانکاری حاصل کر دے آں۔ بلکہ اوس دے نال نال ساڈا واہ ایتھوں دے علمی ادبی پچھو کڑ نال وی پیندا اے۔ جدکہ دکھ دکھ کرداراں دی چنگی مندی سوچ، آپسی محبت تے نفرت دے جذبات دی عکاسی وی ایس ناول دا خاص مُدا اے۔

”چیترا باغ“ سجاد حیدر ہوراں دا پنجابی ناول دے کھیترا وچ اک سوہنا وادھا اے۔ اوہناں نے اپنے ایس ناول وچ پنجابیاں دی صوفیاں، درویشاں تے عالماں نال عقیدت دے کچھ نوں وی نمایاں کیتا اے تے اوہناں دے درباراں تے درگا ہواں تے منائے جاندے سال وار عرس تے میلیاں ٹھیلیاں دے رنگ ڈھنگ وی اُجاگر کیتے نیں۔ مکدی گل ایہہ کہ ”چیترا باغ“ اوس رنگ، گھٹکدے تے سانجھے پنجاب دی کہانی اے جیہدے گبھرو اپنیاں قدراں قیمتاں دی پالنا کرنا وی جاندے سن تے ویلے دے جابر حاکماں دے چہرے تے ٹھکنا وی..... سجاد حیدر

ہوراں نے اپنی ایس لکھت دا کوئی منطقی انجام تے نہیں اُلکیا اَتے نہ ای ایس راہیں اپنی علمیت جھاڑن دا کوئی آہر کیتا اے۔ اوہناں تے اپنے منفرد اسلوب تے نوکلے بیانن ڈھنگ راہیں اوس ساری ہوئی بیتی نوں اپنے پڑھن والیاں ساہمنے لیان دھریا اے کہ اوہ سہج سبھائیں اوس نوں پڑھدیاں ہو یاں اوس وچوں اجوکی حیاتی دے وی کئی پرتو ویکھ جاچ سکدے نیں۔

حوالے

- ☆ لیکچرر: گورنمنٹ گریجویٹ کالج برائے خواتین کاہنہ، لاہور
- 1- مظفر علی سید، فلشن۔ فن اور فلسفہ (ڈی۔ ایچ۔ لارنس کے منتخب مقالات)، کراچی: مکتبہ اسلوب، 1986ء، 71
2. Foster, E.M, Aspects of the Novel, New Zealand: Penguin Books, 1980, P.41
- 3- سجاد حیدر، چیترا باغ (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، اپریل 1992ء) 02-
- 4- سجاد حیدر، چیترا باغ، مکھ پتا
- 5- سجاد حیدر: 05-
- 6- سجاد حیدر: 03-
- 7- سجاد حیدر: 06-
- 8- سجاد حیدر: 06-
- 9- ڈاکٹر اسلم رانا، ”چیترا باغ: ہڈ بیتی کہ جگ بیتی“ سا نچھ وچار، مرتبہ۔ سعید بھٹنا (لاہور: اے ایچ پبلشرز، 1997ء) 237-
- 10- ڈاکٹر انعام الحق جاوید، پنجابی ادب دا ارتقاء (لاہور: عزیز بگ ڈپو 2004ء) 213-
- 11- سجاد حیدر، چیترا باغ، تھ لکھت (ذاتی لائبریری، 66 جے ماڈل ٹاؤن)
- 12- مقصود ثاقب، چکھاں دساں (سچیت کتاب گھر، لاہور، جون 2013ء) 236-
- 13- سجاد حیدر، چیترا باغ، تھ لکھت
- 14- مقصود ثاقب، 236-
- 15- سجاد حیدر، چیترا باغ، تھ لکھت
- 16- سجاد حیدر: 22-23-
- 17- سجاد حیدر: 170-
- 18- سجاد حیدر: 170-

”کہانی اک ماں دی“ تے زاہد حسن دی کلا

Abstract:

"Kahani ikk Maa Di" is Zahid Hassan's fifth novel in which he chose a female lead and threw light on the socio-cultural structure of our society towards a widow. She apparently owns everything a woman in our society can aspire to i.e. lands, wealth and impressive looks but the only thing she lacks is the protection of a man and the security he provides. It also throws light on the women's strong character which as a mother they have to portray in the absence of her spouse. This paper intends to study this societal phenomena in depth. It aims to probe into gender discrimination and its effects at larg

Keywords: Zahid Hassan, Punjabi novel, socio-cultural, societal, gender discrimination.

.....

”کہانی اک ماں دی“ زاہد حسن دی پنجابی ناول دے کھیتز وچ پنجویں رچنا اے۔ لیکھک نے ایس ناول نوں اپنی جمن بھونیں وستی رحمن (جھوک پیرا کورائی) تے لاہور شہر دے ناویں لایا اے۔ لکھاری دی اپنی حیاتی دا چوکھا عرصا ایہناں دوہاں تھاواں تے ای بیتیا اے تے اوس دا بھرواں وکھالا ایس ناول دی کہانی وچ وی شامل اے؛ جہڑی جھوک پیرا کورائی توں ٹر کے لاہور شہر دے گلی محلیاں، ہسپتالاں، ادبی پیٹھکاں تے چائے خانیاں تک پسری ہوئی اے۔

زاہد حسن لکھتاں اپنے معیاری اسلوب تے اچرج ڈھنگ پاروں پنجابی ساہت دا اجوکا

مومنہ مہاندرا نثار کے پیش کردیاں نہیں۔ اوہدیاں ہن تک دیاں رچناواں دی تعداد گھٹ ودھ پندرہاں دے لگ بھگ بندی اے جیہناں تے لکھاری نوں عالمی پدھر دے ڈاھاں پُرسکار توں لے کے اکادمی ادبیات دے وارث شاہ ایوارڈ تیک خبرے کئے انعام مل چکے نہیں۔

”کہانی اک ماں دی“ اوس دی اجوکی نوں لکھت اے۔ جویں کہ ایس ناول دے ناں توں ای ظاہر ہوندا پیا اے کہ ایہہ اک پنجابن ماں دے جیون دی آتم کتھا اے۔ پنجاب واسی کسے وی سوانی دی زندگی کہڑیاں کہڑیاں مشکلاں دا شکار ہوندی اے؟ اوہنوں اپنا جیون گزارن لئی کجج دے حالات نال واہ پیندا اے؟ زرعی رہتل نال جڑی ہوئی کسے وی بیوہ ترمیت دیاں روز وار دیاں رُجھاں وچ کئی کئی مشاغل، کم کار آتے مسائل اوہدا ہتھ وٹاندے نہیں؟ پنجاب دے پنڈاں تھواواں وچلے کامے میل دیاں زنانیاں گھر وکی ذمے واریاں دی گڈ دھرون توں دکھ کھیتاں وچ بڈ بھنوں محنت کر رہے کساناں دے موڈھے نال موڈھا جوڑ کے کئی کئی کم کار کردیاں نہیں؟ کھیتاں وچ کم کر رہے مرداں لئی بھتالے جاون توں دکھ اوہناں دے مال ڈنگراں دے چارا کٹن توں لے کے ہو ر کئی کئی گندیاں تہنیاں یاں نہیں؟ ایس سبھ کا سہ دا چانن قاری نوں ایس ناول نوں پڑھدیاں ہو یاں سبج سبھائیں ہو ای جاندا اے۔ پر ایس ناول دے اسلوب، بولی تے ایس وچلے پاتراں دی نفسیات بارے کسے قسم دی پرکھ پڑچول توں پہلاں سانوں اوہ ساری کہانی اپنے پڑھن والیاں ساہویں رکھنی پوے گی جہدے تے ایس کتھا وچلا ناولی برتانت (بیانیا) مشتمل اے۔

ناول کار نے اپنی ایس کتھا نوں 09 دکھ دکھ خانیاں وچ وٹڈیا اے جیہناں دے سرنوایں اوس پنجابی لوک گیتاں دیاں مختلف شعری تنکاں راہیں درشاوون دا سوہنا آہر کیتا اے۔ انج ناول کار دی پنجابی کلاسیک نال پکیری جوت دی دس تے پیندی ای اے، اوہدے نال نال پنجابی شاعری دے صدیاں پرانے امیر سرمائے دی دن سونتا آتے نوکلکتا دے کئی کچھ وی نمایاں ہوندے نہیں۔

”گلیاں نہیں ہوئیاں بھیریاں، مینوں آنگن ہو یا پردیس“ ایس ناول دا پہلا باب اے جہدا مڈھ کتھا وچک دے مونو لاگ راہیں پڑھن والیاں دا سواگت کجھ ایسراں کردا اے:

”گھر جہندیاں کندھاں دے کھر پڑتیاں ہوائیں لے اڈیاں تے جہندیاں

اٹاں دا روغن ہولی ہولی انج ڈگدا ہے جویں دینہ نکلن مگروں کول دے
پتراں توں تریں۔“ (1)

”کہانی اک ماں دی“ ناں دے ایس ناول دی کتھالی دا آغاز ایہناں اکھراں راہیں
اوس گھر دے بیان توں بچھدا اے جتھے ناول دے مرکزی کردار دی حیاتی دے اخیری دن
بیٹے..... پیڑ، دکھ آتے تکلیف نال پُرچے دینہ؛ کینسر دے جان لیوا مرض نال جھو جھدیاں تے
موت دی اڈیک وچ لنگھدیاں کدے نہ ممکن والیاں گھڑیاں۔ روز بروز کچی مٹی وانگ بھر دی تے
اکھاں دا چائن تباہ کردی ہوئی زندگی ایس ناول دا بنیادی موضوع اے۔ لکھاری نے اپنے ویلے
وچ رہندیاں ہویاں اک پچھل پیری جھات راہیں ایس ناول دی کتھا اُساری اے۔ ایس وچ دکھ
دکھ لوکاں دیاں یادگیریاں، گل بات تے آپسی وچار وٹاندرے راہیں اک بیوہ سوانی دے جیون
نوں نویں سر یوں کھنگالن دی کوشش کیتی اے۔ شاید ایس کارن ایہہ کہانی پڑھن والیاں دیاں
اکھاں ساہویں چنگھیاں بھرن دی تھاویں کتھا واپک دے چیتے وچ چلدی ہوئی اگانہ ودھدی
دسدی اے۔ ایس وچ مرکزی پاتر (ماں) دے شخصیتی گُناں، وصفناں تے نیک دلی نوں ای مکھ
رکھیا گیا اے۔ ایس پچھے لگوں سوچ دا دکھالا ناول وچ کجھ انج پیش کیتا گیا اے:

”آکھدے نیں جے کر مرن والیاں دا چنگے سبھاء نال ذکر کیتا جاوے تاں
اوہناں دی روح نوں سکون ملدا اے۔ اوہ ہر ایلے ساڈے نیڑے تیرے

ای تاں راہندے ہن۔“ (2)

ایس رچنا دا ایہہ پہلا انک کتھا واپک دی بیوی تے اوس دی ماسی دے وچار وٹاندرے
تے مکھ پاتر (ماں) نال بیٹے ویلے وچلیاں دکھ دکھ جھاکیاں، مسئلیاں، یادداشتاں تے کیرنیاں
تے مشتمل اے جس وچ چوکھا دکھالا ہرکھ دا اے۔ ایس سوگ وچ مرکزی کردار دی موت پچھوں
کہانی کہن والے کردار نوں دن رات سُنتیاں جاگدیاں آرہے خاباں دا عمل دخل دی شامل اے۔
ایس وچ اوہدی وگڑدی جارہی نفسیات تے دماغی ٹٹ بھج دا وی ذکر ملدا اے۔ انج مکھ پاتر نال
جُویاں یاداں، اوس دی موت آتے کتھا واپک دے سُننے اوہ پہلی تثلیث نیں جہنوں مکھ رکھ کے
ایس ناول دی کہانی اُلکی گئی اے۔

”لہور؛ بیماری دے دکھاں نال بھرے دیہاڑ، ایس ناول دا دو جا اہم حصا اے جیہڑا اصلوں ناول دے پہلے حصے دا امی تسلسل جا پیدا اے۔ ایس وچ شامل تن کردار (کتھا واپک تے اوہدی بیوی اُتے اوس دی ماسی) اوہو نہیں جہڑے لہور شہر وچ بیٹھے ہوئے مکھ کردار (ماں) نال جُویاں یاداں دے سر اُتوں ورھیاں دی مٹی جھاڑ جھاڑ کے اک دوجے دے ساہویں رکھ رہے نیں۔ کتھا واپک دی آواز پنج پانیاں دے دکھاں وچ ڈُبی ہوئی اے۔ اوس وچ انسانی رشتیاں وچلی آپسی جذباتی رگن دے نال نال اوہ نواں فلکشی ڈھنگ وی شامل اے جیہڑا اجوکے ویلیاں وچ چوکھا مقبول اے۔ ایس ناول وچلے سُفیناں نوں پڑھدیاں ہویاں جادوئی حقیقت نگاری دا گمان ہوندا اے۔ پراہیہ ساری کتھا میجک ریل ازم دی بجائے ریل ازم دی نو یلگی مثال اے۔

”کہانی اک ماں دی“ اجوکے پنجابی گلپ وچ سچرا اُتے سلکھنا وادھا جا پیدا اے۔

”لکھاں بہ کے توہیں ڈھولے دی سونہی صورت“ ایس ناول دا تیا اہم حصا اے جیہڑا لکھاری تے اوہدے اک بیللی حسین، وچکار ہور ہی موت دی اٹل سچائی بارے جُگل (مکالے) تے مشتمل اے۔ حسین، کتھا واپک وانگ اک لٹری آدی اے۔ اوہ اگانہ ودھوسو جھ بوجھ رکھن والا فرد اے۔ اوہنوں چنکیاں تے نویاں چھپیاں کتاباں پڑھن دا بڑا شوق اے۔ اوہنوں دوجیاں زباناں توں مقامی زباناں وچ ہوئے ترجمیاں بارے گل بات کرن دا چاء اے۔ اوہ سانجھے ادبیاں دیاں بدخونیاں کرنا وی اپنا فرض سمجھدا اے۔ اوہ نائیک دا اک پُرانا لنگوٹیا سجن اے جہنوں اوہدے دکھاں سلکھاں دی ڈھیر سارا اے۔

حسین نال نائیک دی گل بات وچ اپنے دیس وچ کھلری بے آسائشی، تباہی تے بربادی دا ذکر وی ملدا اے تے اوس وچ آئے دن بمب دھماکیاں ہتھوں پُزے پُزے ہور ہے انسانی جُسیاں دا دکھ وی شامل اے۔ موت دے گُجھلک بھیت دے کشف بارے اوہناں دی گل بات دلیلاں نال پُرجی ہوئی دسدی اے:

”موت اصل وچ اک اجہی راہ ہے جس اُتے جا کے مڑن دی کائی آس نہیں ہوندی۔ ایس پاروں امی تاں اسیں اخیر لے ویلے تیکر اوہدے نیڑے جاوے توں کئی کتر اوندے راہندے آں۔ جیوندے جہانیں اسیں لکھ اُن

سوہیاں، بھیڑاں بھریاں، اوکھیاں تے ڈراونیاں راہاں اُتے ٹر پئے۔
سانوں اپنے پیاریاں ال پر تین تے اوہناں کماں تے دُکھاں وِچ رلن دی
آس راہندی ہے۔ پر موت دی راہ اُتے ٹر جاوَن آ لے ا کے ہار حیاتِی ا لے
ای موئے کیتی ویکھی جان دے ہن۔“ (3)

ایس ناول دے ایس ا نک وِچ کتھا واچک دے پیو دی اک ا کلی تصویر نوں حاصل کرن
دی لگو یں کہانی دی بات پائی گئی اے۔ ایس ناول دے چوتھا باب دا سرناواں ”گئے سجن تے
ملنوں رہ گئے روحانی وڑن نہ دیندے، وِچ گستان دے“ ہے۔ پہلے تے دُوبے کانڈ وِچلی
ا کسارتا وانگ ایس کرت دا چوتھا ا نک، تیجے حصے دا اٹوٹ انگ جا پدا اے۔ ایس وِچ تیسرے
انک وانگ کتھا واچک اپنے دوست حسین نال موئے پیو دے اپنی ماں اُپر بے جا تشدد ا تے غصے
ورودھ وچار وٹاندر ا کردا نظر آوندا اے۔ ”نینیں، نیندر وِنجائی اے جھوٹا نہ آیا اے سکھ دا“ ایس
ناول دا پنجواں کانڈ اے۔ ”کہانی نال جُوی یاد“ ناں دا ناول دا چھیواں ا نک دو وکھ وکھ ہیاں وِچ
وٹڈیا ہو یا اے۔ ایہدے پہلے حصے وِچ کہانی کار دے چاچے ولوں کھوئی گئی زویں جائیداد دے
عدالتی فیصلے، پلس تے پنچایت دیاں ہیرا پھیریاں ا تے کھ پاتر دے حصے دی بھوئیں اُپر شریکے
برادری دے لوکاں دے قبضے بارے چل رہے کیس دیاں بھگتیاں جار ہیاں پیشیاں دا ذکر ملدا
اے۔ جدوں کہ ایس دے دُوبے حصے وِچ وِتی وِچلے ماحول، اوس دے آل دوال دے بدل دے
ہوئے حالات ا تے نائیک دے نانکے پنڈ جاوَن دی یاد ا تے فیرا و ہدی ماں دے وٹے وِچ ویاہی
ہوئی او ہدی پھپھی دی خود کشی دی دند کتھا دا بیان شامل اے جہنوں ناول وِچلے گجھ شریکے عناصر
جان بچھ کے قتل دی واردات دارنگ دیون لئی اتا ولے وکھالی دیندے نیں۔

”بھے بھار مسافراں“ ایس پُنتک داستواں اٹوٹ انگ اے جہنوں اگول مزید ترن
ٹنگھاں وِچ تقسیم کیتا گیا اے۔ ایہدے پہلے حصے وِچ کتھا واچک دی پھپھی دی اچنتی خود کشی تے
اوس نال جُوی حیاتِی وِچلے خوف تے کپے پیڈھے رشتے ناتیاں وِچ پے جاوَن والی پھٹ تے
نفرتی پاڑنوں موضوع بنایا گیا اے۔ ایس باب دا تیجا اہم حصا اوس ہوئی دی وار تدا دے بیان تے
پسریا ہو یا اے جس پاروں کتھا واچک دی پھپھی نوں گل وِچ پھندا پا کے چھت نال جھولنا

پیا۔ ایس توں اگیرے اگلے حصے وچ لکھ پاتراں دی در بدری، ہجرت، شریکے برادری دے ظلم و ستم، پنڈتوں لہور دے دیس نکالے، کدھرے کسے فیٹری وچ نوکری تے کتھائیں کسے کالونی وچ چنگا کرائے دا مکان لہن تے تھان تھان دھکے ٹھیدے کھاون توں لے کے نائیک دی پڑھائی لکھائی تے شہر وچلے جیون وچلیاں اوکڑاں دی پیش کاری لہدی اے۔ ”کہانی اک ماں دی“ ناں دا زاہد حسن دا ایہہ بھرا ناول اک سرسری جھات راہیں ویکھئے تاں اک بیوہ پنجابن عورت تے اوہدے بالاں دی دکھاں درداں بھری جیتی دی کتھا درشاؤندا دکھالی دیندا اے۔ ایس وچلے مرکزی کردار انج تے بھوئیں بھانڈے دے مالک نیں؛ پر شریکے برادری دے لڑائی جھگڑیاں تے آپسی نفرت نے اوہناں کولوں اوہناں دی ساری جائیداد کھوکھس کے ہتھیائی ہوئی اے۔ پر اک پنجابن ماں کوں لاپچی مرد پردھان سماج وچ شریکے عناصر نال لوہالہندی اے ایس ناول دا خاص مد اے۔ انج ایس ناول وچ اک عورت دا دیاگری ساہویں ہمت، جدوجہد تے ثابت قدمی دی ودھیہ مثال بن کے تر دی اے۔

زاہد حسن دیاں لکھتاں وچلی خاص لفظی وچ گجھ لفظ وار وار دہرائے جاوے پاروں اوہ ہن پنجابی ادب پڑھن والیاں لئی اوپرے تے او بھڑ نہیں رہے جوں: ہاہموں، اوسلے، ایسلے، آبت، الوں، ہورس، اسالیس، ناہس، آنگ، آسٹے، ہونڈن، اُٹھج، پین، آکھیوس، دوس، کیتوس، منڈیوس، اُسرائیوس، ہائن، راہنا، ایلے، پمدان، امداء، مطلب، کنجیوس وغیرا۔ پر ایس ناول وچ شامل گجھ لفظاں دی املاء گڈ ہوئی جا پدی اے۔ اوس وچ لکھاری ولوں ایہہ خیال رکھیا گیا اے کہ اوہناں اکھراں نوں لکھن لئی روز وار دی بول چال دی زبان تے اُچارن نوں کھ رکھیا گیا اے۔ حالاں کہ اوہناں لفظاں دی اصل معیاری املاء گجھ ہور اے جوں: چالیہہ، گمبندان، ڈماک، ہنڈر، دلج، اُمینداں، پنتالیہ، شایت، شیت، سبل، این بین، ہکلاگ، ویدے، گھیر، کول، تروک، صبون، عاجت، جائیدات، تھادی وغیرا۔ جدوں کہ ایہناں اکھراں دی معیاری املاء گجھ انج اے: چالھی، گنبدان، دماغ، ہنر، دہلیز، اُمیدان، پنچتالیہ، شاید، شہد، سیر، ان دن، اکلاگ، وعدے، گھیر، کونیل، ترونک، صابن، عاجز، جائیداد، تھادی وغیرا۔ انج ای اپنی ایس کرت وچ لیکھک نے گجھ لفظاں دے اخیر وچ خواہ مخاہ نون غنے دا وادھا کر کے اوہناں نوں پنجابی دے ہور لکھاریاں نالوں

گجھ منفرد بنا کے پیش کرن دی کوشش کیتی اے جسراں : اوتناں، لنگھناں، ہونوئاں، آپناں، سنناں، چھڈناں، لیناں، کتناں، لڑناں، مڑناں، دھوناں، لکھواناں، نکلتاں، دسناں، کھولناں، پیناں، آکھناں، جوڑناں، پڑھناں، منناں، سکھاؤناں، ملناں، گزرتناں، اوناں، بولناں، آوناں، جاوناں، ازماوناں، دیناں، لکاوناں، لیناں وغیرا۔ ایس پچھے خبرے کیہ سوچ کارفرما اے کہ چنگے بھلے لفظاں دے اُگے واڈھونون غنہ لگا کے اوہناں نوں ایس لکھت وچ چتاریا گیا اے، حالاں کہ ایہہ سارے لفظ اپنی درست الماء وچ رائج نہیں جویں: اوتنا، لنگھنا، ہونوئا، اپنا، سننا، چھڈنا، لینا، کتنا، لڑنا، مڑنا، دھونا، لکھوانا وغیرا۔

زاد حسن دے ایس ناول وچ کدھرے کدھرے پردف دیاں غلطیاں وی دیکھن وچ آؤندیاں نیں جیہناں پاروں کئی تھاویں جملیاں دی بناوٹ بہت متاثر ہوئی اے۔ کئی تھاویں تے رائج جا پیدا اے جویں مفہوم اُکا ائی بدل کے رہ گیا اے۔ ایس ناول وچوں وگی دے طور تے گجھ مثالیں دیکھو:

..... مینوں تاں ایہہ حالے گل دی ای گل لگدی ہے۔ (4)

رائج جویں سٹیشن تے کھلوتی ریل دے چلن دی وسل سیٹی وچ گئی ہووے..... (5)

..... اوہ لوکیں تاں ہُن وی کدی اوہدی یاد، اوہدی گل اوہدی کیتی بھلائی دا لہناں لہن وی نہیں آؤندے۔ (6)

..... بھاویں اوہ نہیں جاندے جو مرن مگروں ہر سدھری موت ای دارنگ وٹا لیدی ہے۔ (7)

میں وی فرمائیں کردا۔ (8)

سویر پھٹن توں پہلاں پہلاں ای مدھم پیندے پیندے اک نقطے جہے آنگ مٹ گئے..... (9)

تے مینوں لگا جو ہن میرے پیر وی زمین توں اُکھڑ دیاں ڈھیر چر نیں لگناں۔ (10)

ایہہ تے ایویں ونگی پاروں سی پرٹھہرو ذرا ایہناں جملیاں وچلے غلط لفظاں دی نشاندہی تاں کر لینے۔ پہلے جملے وچ گل دا لفظ دوواری ورتیا گیا اے حالاں کہ اوس وچلی ’گل دی گل‘ دی تھاویں ’گل دی گل‘ دے ورتارے نال مفہوم نتر کے ساہمنے آؤندا اے۔ جدوں کہ دوجے جملے وچ ریل دے چلن دی گل کرن ویلے لیکھک نے ’وسل تے سیٹی‘ دونویں لفظ اکوتھاویں ورت دتے نیں۔ حالاں کہ اوہناں وچوں نرے کسے اک اکھری ورتوں نال ای گل پوری تے مکمل ہو جاندی اے۔ تیجے جملے وچ ’لہناں لہن‘ دی گل کر کے لکھاری اپنے پڑھن والیاں نوں اک عجیب دی دوچتی وچ پادتا اے۔ پنا شک لہنا لہن تے لہنا لین وچ زمین آسمان دا فرق اے۔ اوس توں اگلے جملیاں دی سودھ بے انج کیتی جاندی تاں شاید گل کسے کنڈھے لگدی ہوئی دسدی۔

..... بھاویں اوہ نہیں جاندے جو مرن مگروں ہر سدھر موت دارنگ وٹالیددی ہے۔

میں وی فرمائشاں کردا۔

سویر پھٹن توں پہلاں ای مدھم پیندے جاندے اک نقطے جے آنگ مٹ گئے.....

تے مینوں لگا جوہن میرے پیروں زمین توں اکھڑ دیاں چر نہیں لگنا۔

ایسے طرح ایس ناول وچ بولی دے ورتارے پکھوں اک ہور گل جہڑی بہت اگھڑویں تے نتر ویں اے، اوہ اے کسے وی پیرا گراف وچ اکو لفظ دی وار وار اکساہری ورتوں..... تھلے دتے گئے تن دکھ دکھ پیرا گراف وچلے مختلف لفظاں (دیکھن، جیون، موت) دا استعمال ایس گل دی دس پاؤندا اے کہ جویں لکھاری کول اوس دی بولی دے لفظاں دا بھنڈار ہے ای نہیں اے۔ حالاں کہ اُپر دسے گئے تن لفظاں لئی کئے ای لفظ اچھے نیں جیہناں دے مناسب استعمال وچھوں لکھت دے ایس کو جھ ہتھوں پچیا جاسکداسی۔ پر خبرے کیوں ناول کار دا ایس پاسے دھیان تک نہیں گیا۔

پہلا پیرا:

انخیری دنوں وچ اوہدا دیکھنا وی دکھ دین آلا ای ہووندا ہا۔ حیاتی دی سدھر نال بھریا بھریا۔ یاد کرداں تاں یاد آوندا ہے، جو اوہناں اکھاں دا دیکھن ہمیش توں انج دا نہیں آہا۔ اک بے پرواہی آہی اوس پہلے دیکھن وچ، تے

دیکھن وِچ ایہہ بدلا آون وِچکار سے ای کتا لگا آہا۔ (11)

دُو چا پیرا:

جدوں تسیں اوہنوں انج ای جانن لگ پیندے اوتاں اوہ بھاویں تہاڈے نال نہ وی جی رہیا ہووے تسیں اوہدے وانگ جیون لگ پیندے او، دو جیون، اک اپنا تے اک اوہدا جیون۔ اخیر دوویں جیون وی اک اوہدے جیون وِچ بدل جاندے نیں۔ تسیں اوہدا جیون جین لگ پیندے او اپنا ٹھل کے۔ پر حقی گل تاں ایہہ ہے ساڈے وِچوں کوئی وی اوہدا جیون نہیں جی سکیا۔ انج لگدا ہے۔ اپنا جیون اوہ آپ بھوگ گئی تے ساڈے آسٹے نرا پرا گلاں کرنا ای چھڈ گئی۔ اک ایہو جہیا جیون جی کے جو ساہ ساہ نال تہانوں مجبور کر دا ہے..... (12)

تیجا پیرا:

ماں بارے ساڈیاں گلاں دوران صورتِ حال سوگ دی ای بنی راہندی، انج جویں کسے نروئی موت تے ہو رہے ویناں وِچکار ای کوئی گل بات کر دے ہوویئے۔ شیت جین آلیاں واسطے تاں بھاویں ہر موت ای نروئی موت ہوندی ہے۔ پر ساڈے آسٹے ماں دی موت تاں انج ای آہی جویں آسیں حیاتی دے ہو روز وار کماں وِچ اوہدی موت دے سوگ نوں رلا لیا ہووے تے ہُن انج ہے جو ہر کم ہر گل وِچوں اوس سوگ دی جھلک لازمی آؤنی چاہیدی ہے..... (13)

جویں کہ اسماں پہلاں آکھیا اے کہ ایہناں تن پیرا گراف وِچلے وار وار دُہرائے جاون والے لفظاں دی تھان کئی اکھر ایچے نیں جیہناں دی تھوڑی جہی تبدیلی نال ایس نثری لکھت وِچ ہو رُسن پیدا کیتا جاسکدا اسی جویں دیکھن دے لفظ لئی پنجابی وِچ تکن، وِن، نہارن دے اکھر نیں۔ انج ای جیون لئی زندگی، جند، جندڑی، حیاتی، زیست دے شہد آتے موت لئی مرگ، مرتو، فوتگی، وفات تے اجل وغیرا۔ ایس ناول دے کھ بند وِچ پروین ملک ہوراں اک تھاوں لکھیا

اے: ”پنجابن، روسی، ”ماں“ نالوں ودھ اوکڑاں وات اے پر اوہ ثابت کردی اے اوہدی مت گھریں وچ نہیں۔ ہور ناں وانگوں مغز وچ ہے تے کم وی کردی اے۔“ (14) روسی زبان دے اچی کوٹی لیکھک میکسم گورکی دے ناول ”ماں“ نال زاہد حسن دے ایس ناول ”کہانی اک ماں دی“ تئنا فیر کدے کسے مضمون وچ نتار کے پیش کرن دی کوشش کراں گے۔ پر اتھے سانوں ایہہ گل چیتے رکھنی پوے گی کہ ایس توں پہلاں پنجابی ادب وچ ایس موضوع تے کیہ گجھ لکھیا جا چکیا اے۔ ایس پکھوں فرزند علی دے ناول ”تائی“ امین ملک دے ناول ”اتھری“ تے ہری سنگھ ڈھڈیکے دے ناول ”غدری گلاب کور“ نوں اسیں کسی طور اکھوں پروکھے نہیں کرسکدے۔ انج ای پنجابی دے ہور ناول کاراں نے وی دکھ دکھ عورتاں دے جیون نوں کھ رکھ کے کئی اچھ لکھتیاں لکھیاں نیں جیہناں وچ اجو کے دور دے سرکدھ ناول کار پرگٹ سنگھ ستوج دے دو ناول ”بھاگو“ تے ”تیویاں“ چوکھے مقبول نیں۔ زاہد حسن نے اپنے ایس ناول وچ جیمز جوائس تے ورجینیا وولف دی پیروی کردیاں ہوياں Stream Of Consciousness دی تکنیک ورتی اے۔ انج ایس ناول دی کہانی روایتی انداز وچ اگانہ نہیں ودھدی، ایہنوں پڑھن سنن ویلے ایہدے پلو پل اگھڑ دے رنگ مسلسل بدلدے ہوئے دکھائی دیندے نیں۔ ایہد اسارا تانا بانا پیٹھ اُتے کدے اگے ودھدا اے تے کدے پچھے ول ٹورا ٹردا دکھائی دیندا اے جویں دکھ دکھ ڈر، وہم تے پرچھاویں کسے فرد دے ذہن وچ اپنے نقش مٹان تے اگھیر رہے ہون۔ ایس وچلیاں گلاں وچ اکساہرتا بلکل نہیں اے۔ ایہدے وچ کوئی پہلے ہوئی واردات بہت بعد وچ نمودار ہوندی اے تے کوئی بہت پُرانی گل بہت پہلے ظاہر ہو جاندی اے۔ انج ہتھاں وچوں کردے جارہے ویلے وچلیاں مٹ میلیاں یاد گیریاں، سُفنے، حقیقتاں تے دُکھ سکھ پاٹھکاں داراہ ڈک کھلوندے نیں۔ ایس پاروں کئی وارا ایس ناول وچلی کہانی داسارا وجود گڑ بڑ جھیا ہو یا جا پدا اے۔

ایس بارے لیکھک دے اپنے وچار نیں:

”کدی کدیں تاں لگدا ہے جو ماں دی ایہہ کہانی سارے دی ساری میرے اُتے ای بیٹی اے جویں۔ ایس آروں تاں ای میں پنا رُکے پنا ساہ لے بیان کردا ٹردا جارہیاں۔ تہانوں پڑھدیاں ویلے اتنی تاکید کرن دی لوڑ

نہیں۔ تسلیں رُک رُک کے پڑھ سکدے او تے ساہ لے لے ایہدے
بارے سوچ سکدے او، پرکھ سکدے او، کیوں جو ایہدے وِچ نہ تے
جذباتی گلاں، حیران کردین والیاں خبراں تے نہ ای کھوج پرکھ دے قانون
قاعدے ورتے گئے نیں.....“ (15)

زاہد حسن دا ایہہ ناول اک پدھرتے جتھے مکھ پاتر ’ماں‘ دے کٹھن جیون وِچلیاں
اوکھیاں نوں درشاؤندا اے او تھے ای ایس وِچ کتھاواچک دی اپنی حیاتی دی اُتھل پتھل دے
نال نال اوس دی ذہنی ٹٹ بھج تے اوس وِچلی بے ترتیبی نوں وی پیش کردا اے جہوں ڈاکٹری
زبان وِچ Crisis Apparition آکھیا جاندا اے۔ جو ایس ایس ناول دی تکنیک وِچ انسانی
سوچاں تے شعور دی رونوں بندے دے دماغ وِچ کدے اگے کچھے ودھدے پھلدے تے
کدے مہدیاں سکڑدیاں دکھایا گیا اے۔ اُنج ای ایس بیماری وِچ اوس بندے دے سوچین سمجھن
دی صلاحیت دے گواچن تے اوہدی جذباتی کھج دھرونوں بنیادی اہمیت حاصل اے۔ ایس دوران
کسے وی بندے نوں اپنے موئے تے وچھڑے جن بیلے تے اوہناں دی محبت مسلسل چھتے آوندی
رہندی اے تے اوہ اوہناں نوں یاد کر کے پریشان ہوندا رہندا اے۔ ایس وِچکار کئی وار اوہ
موئے تے وچھڑے رشتے دار اوس نوں جیوندے جاگدے کدھرے دکھالی دے جاندے نیں۔ پر
اصل وِچ حقیقت کجھ ہور ہوندی اے، وارث شاہ دے کہن طرح:

بھلا موئے تے وچھڑے کون میلے، ایویں جیو ژالوک ولاوندا ای

سوال ایہہ وے اجو کے ویلیاں وِچ مقامی بندے دا موقف کئی اہمیت دا حامل اے۔
انگریزی ساہویں مقامی بولڑیاں وِچ رچے جارہے ساہت وِچ کٹا گودم خم اے کہ اسیں اوس
نوں جگت بھر دیاں زبانناں دے ادب ساہویں مثال دے طور تے پیش کر سکے۔ ایہہ اوہ مڈھلا
سوال اے جیہڑا ایس ناول نوں پڑھدیاں ہو یاں کسے وی ذہن دے بوہے تے دستک دے
سکدا اے۔ ساڈی ساری تاریخ حاکماں دی لکھی ہوئی اے اوس وِچ مقامی آدمی دے موقف نوں
کدے وی کوئی اہمیت نہیں دتی گئی۔ ایس کچھوں زاہد حسن تے اوہدے عہد دے ہور سرکڈھ
لکھاری مبارکباد دے مستحق نیں کہ اوہناں نوں مقامی بندے دی تاریخ لکھن دا سوہنا ڈھنگ

آوند اے۔

ایس بارے لکھاری دے وچار سراہن جوگ نیس:

”.....ریاستاں تے ریاست داراں دا ابھی وتیرہ رہیا ہے جو منکھی کارنامیاں
دے ذکر نال بھرے پئے گھٹ توں گھٹ رکھو، تے اوہناں اُتے وی
حکمراناں تے طاقتور طبقیاں دے ذکر توں اڈ ہور گجھ نہ ہووے۔ حاشیاں
وچ ریاستی مداریاں تے اوہناں دیاں شعبدے بازیاں دیاں کرنیاں نوں
اجہیا مقدس بنا کے بیان کرو جو لوکاں ساہنے اُچی تے اُتلی پدھر اُپر تہاڈیاں
عظمتاں تے فضیلتاں دے قصیاں دا بیان ہووے تے پٹھلی تے نیویں
پدھر تے تھادی درویشی تے فقر دی کھیتی لہراوندی دے۔ اوہناں نوں
اوہناں دی بدحالی رب دی کرنی ای لگے تے آپنے آپ وچ اوہ ایس
حال تے فخر تے وڈیائی کرن۔“ (16)

ایس ناول نوں پاکستان پنجابی ادبی بورڈ والیاں نے اپنی بہت موجب بڑے سوہنے
ڈھنگ نال چھاپیا اے۔ ایہدا مکھ پنا مصطفیٰ دا بنایا ہویا اے جس تے اک سوانی دی تصویر کچھ
پنجاب دے کھیتاں کھلیاناں نیڑے لگھراں نوں بڑے سوہنے روپ وچ چتریا گیا اے۔ ایہہ ناول
232 صفحات تے مشتمل اے۔ پر ساڈی جاچے جے ایس نوں ذرا ایڈٹ کر کے چھاپیا جاندا تاں
ایس دی کہانی ہور وی جاندار اُتے بے عیب ہوندی۔ لکھاری وانگ اسیں وی ایس ناول دی کہانی
نووں دو حصیاں وچ ونڈ سکدے آں۔ اک کرونا دی مہاں ماری توں پہلاں دی حیاتی تے دو جا
کرونا توں بعد دے دن۔ ایس ناول نوں پڑھدیاں ہویاں کئی وار انج جا پیدا اے کہ کئی شیواں
ایہدی کہانی وچ لکھن ویلے آپ مہارے ای شامل ہو گئیاں نیں۔ پنا شک کہانی دے مفہوم وچ
اوہ کوئی وڈی تبدیلی تے نہیں لیاندیاں، پر اوہناں دی موجودگی ایس ناول دی ضخامت وچ وادھا
کرن وچ کامیاب ضرور ہوئی اے۔ حالاں کہ ڈھیر بولن بارے ناول کار دے ہی وچار نیں:

..... ڈھیر بولنا نہیں چاہیدا، ایس وچوں جو جدوں اسیں بے لگام بولدے
آں تاں اوہ گلاں وی کر جانداں آں جو نہیں کرن والیاں ہوندیاں نیں،

یاں جو اسیں عام طور تے لکاون چا ہوندے آں..... ڈھیر بولدیاں جدوں
 اسیں چُپ کردے آں تاں لوک اوہناں گلاں بارے وی جان چُکے ہوندن
 جو اسیں ہُن تیک کج دے آئے،..... کئی آریں تاں اسیں چُپ ای ایس ڈر
 توں کردے آں جو کدائیں لوکی اوہ سارا کجھ تے نہیں جان گئے..... تے
 حقیقت ایہہ ہے جو اوہ جان چُکے ہوندن..... تے اوہ لوکی جیہناں نوں ہر
 ایلے ایڈھر اودھر دیاں گلاں دی ٹوہ لین دی عادت ہوندی ہے، ہوندے نیں
 ناں کجھ اجھے وی..... (17)

کوئی وی ناول اک اجھیافن پارہ ہوندا اے جہدی تقدیر تے قدر و قیمت دا تعین ویلا
 آپ کردا اے۔ زاہد حسن دا ایہہ ناول خبرے کس کالجھ وچ شائع کیتا گیا اے کہ اوس دی ایڈیٹنگ
 تے پروف پڑھن توں بنا ای اوس نوں منظر عام تے لیاندا گیا اے۔ اوس دے صفحے ودھان لئی
 کہانی نوں اک لہر وچ پیش نہیں کیتا گیا جو یوں کہ ناول دا عنوان ”کہانی اک ماں دی“ اے، ناول
 کار نے اپنی ایس رچنا نوں اچرج بنا کے پیش کرن وچ جہڑی نثر لکھی اے، اوس دا اسلوب نو بیکلا
 تے ہے ای چت ٹنواں وی اے۔

حوالے:

- ☆ لیکچرر، گورنمنٹ اسلامیہ گریجویٹ کالج سول لائنز، لاہور
- 1- زاہد حسن، کہانی اک ماں دی (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ)، 07۔
 - 2- زاہد حسن، کہانی اک ماں دی، 45۔
 - 3- اوہی، 98۔
 - 4- اوہی، 26۔
 - 5- اوہی، 30۔
 - 6- اوہی، 92۔
 - 7- اوہی، 99۔
 - 8- اوہی، 116۔
 - 9- اوہی، 120۔
 - 10- اوہی، 214۔
 - 11- اوہی، 18۔
 - 12- اوہی، 35-36۔
 - 13- اوہی، 45۔
 - 14- اوہی، 05۔
 - 15- اوہی، 133۔
 - 16- اوہی، 65۔
 - 17- اوہی، 50۔

پنجاب دیاں ترے لنڈا لکھتاں بارے نوٹ (از مظفر احمد) دا ترجمہ تے ویروا

Abstract:

Script presents a language as a seeable entity. This modern era of science requires paying intention to all aspects of language, because a language cannot survive except script. Script of Punjabi is an interesting field if research, because Punjabi scripts are so diverse. This article is a light glimpse on this diversity of Indian scripts. It will introduce readers with different traditions of Punjabi scripts, like Khojki, Landa, Sarafi, and many others. After Introduction it raised a fundamental question about the primary script of Punjabi script. In simple words; which script is primary root of Punjabi scripts? Which nation is creator of this script? How this first script affected modern scripts? Moreover this debate this article examine a critical analysis of three Landa script and there evolutionary steps.

Keywords: *Landa script, Brahmi Lipi, Introduction, Analysis, Invent, Punjabi script, Evolution.*

.....

* ایہہ لیکھ ”موازنہ مذاہب“ دے جون 2015 والے شمارے وچوں لیا گیا اے۔
(ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق۔ ایسوسی ایٹ پروفیسر۔ انسٹی ٹیوٹ آف پنجابی اینڈ کلچرل سٹڈیز۔
یونیورسٹی آف دی پنجاب لاہور)

ترجمہ:

ایہہ گل پرسدھ ہے پئی پنجاب وچ اک دیسی لپی ہُن تائیں پرچلت رہی اے۔ جیہڑی لنڈا دے ناں نال جانی جاندی رہی اے۔ ایہہ لپی دسویں صدی عیسوی وچ شاردا لپی وچوں پننگری۔ لنڈا لپی دیاں کئی لغراں پنجاب خیر پختونخواہ تے بلوچستان دیاں کجھ جُو ہاں توں اڈ سندھ وچ دکھو دکھ ناواں نال لکھیاں جاندیاں رہیاں ہن۔ جیویں کہ لہوری، ملتانی، مہاجنی، خوجکی، صرانی تے خدا بادی وغیرہ۔ ریتل طور تے ایہہ لپیاں شمالی ہندوستان دیاں بولیاں نوں لکھن لئی ورتیاں جاندیاں سن۔ جیویں کہ پنجابی، ہندی، سندھی، بلوچی، کشمیری، پشتو، سرائیکی تے ہندکو وغیرہ۔

ایہہ لنڈا لپیاں انگریز راج تک اتھواویں لوکائی دی ورتوں وچ آہیاں۔ سی رام پور دے مشن والیاں 1817ء وچ ملتانی لنڈا لپی دا سبھ توں پہلا ٹائپسٹ سر جیا آہا۔ ایہناں لکھتاں دی ونگی W.H. Wathen نے 1837 وچ سوڈھی۔ Bagster نے 1848ء وچ لنڈا لپیاں دا مطالعہ کیتا۔ Faulmann نے ایہناں لپیاں دا ٹکراواں چارٹ اپنی لپیاں والی کتاب وچ شامل کیتا۔ 1882ء وچ Leitner نے لنڈا لپیاں دی ڈھکویں پڑھت کیتی۔ سو سالوں بعد Shackle نے 1983ء وچ ایہناں لپیاں دے ٹکراویں چارٹ پیش کیتے۔ موجودہ سے وچ یعنی 2010-2012 وچ اُشمان پاٹڈے نے ایہناں لپیاں بارے چچویں وچار پیش کیتے نیں۔ ایہہ وچار ایہناں لپیاں توں پہلاں دی چلی آندی وچار دھار لئی اُچھی جانکاری رکھدے نیں۔

ایہناں الوپ ہوندیاں لپیاں نوں سبھ توں وڈا دھچکا اودوں لگا، جدوں انگریز راج دے آخری ورھیاں وچ نویں پیڑھی دیاں وپاریاں دا جھکاؤ کھاتے داری تے کاروبار دے مغربی طریقہ کار ول ہویا۔ ہندوستان دی ونڈ توں بعد لنڈا لپیاں دی ورتوں ایس حد تک گھٹ گئی جو ہُن ایہناں نوں لوکائی تے کیہ کوئی وپاری وی نہیں جاند۔ حال وچ ای اک لکھت اُچ کوئی دیاں پڑاتن سار تے لکھت سار دیاں سو جھواناں نوں ملی اے جیہناں وچوں کجھ پاکستانی ہن تے کجھ بدیسی۔ پر اوہ اے تائیں ایس لکھت نوں جانچن وچ سہل نہیں ہو سکے۔ ایہتوں تیک کہ کئی کھوجکاراں تے ایہوں جعلی آکھ دتا اے۔⁽¹⁾

اس ورھے تائیں ترے لکھتاں ساڈے ساہمنے آئیاں ہن۔ اک لکھت اوہ ہے جیہڑی

کہ شور کوٹ توں لائل پور دے عجائب گھر وچ لیاؤندی گئی۔⁽²⁾ دوجی لکھت، 1904 وچ گجرانوالا وچ پائی جان والی جین ساہی دی چوہری بولی نال اے۔⁽³⁾ جدوں کہ تیجی لکھت شیوالہ چنیوٹ توں ہے۔⁽⁴⁾ 2004 وچ ایس لکھاری نے اک ہتھ لکھت ویکھی سی۔ جیہوں اک ہندوستانی مسلمان سیٹھ نے اک مقامی لائبریری نوں دان کیتا سی۔ کئی سو پنے موٹی ایہہ کتاب بڑی حد تائیں ایہناں لپیاں نال ملدی آہی۔ ہُن ایس ہتھ لکھت دی بھال نہیں ہو سکدی، تے ناں ای پک نال ایس بارے کجھ آکھیا جاسکدا اے۔ ایہناں تیناں لکھتاں دارسم الخٹ لائڈ لپیاں نال ملدی اے۔ جیہڑیاں کہ ہزار ورہیاں توں شمالی ہندوستان، شمال مغربی ہندوستان تے جمو کشمیر وچ ورتیاں جانیاں رہیاں ہن۔ پنجاب وچ ملن والیاں وچ کجھ دھارمک ماڑیاں توں لہمن والیاں کجھ لکھتاں توں ایہہ تھوہ لگدا اے کہ ایہہ لپیاں زرا وپار تے کھاتا داری لئی ہی نہیں سن ورتیندیاں، سگوں ہُن تائیں مذہبی طبقے دی ورتوں وچ وی رہیاں نیں۔ ایس گل تے سوچھواناں دی سہمتی اے پئی ایہہ (لائڈ) لپیاں دسویں صدی وچ شاردا لپی توں پھٹیاں سن۔ جیہڑی کہ خُدی برہمی لپی وچوں پھٹی آہی۔ جیہڑی کہ آرامی (شامی) لپی توں متاثر لگدی اے۔ لپیاں دی بُجھ نال کیستی پڑھت نے ایس لکھاری تے ایہہ گل کھولی اے، پئی لائڈ لپیاں نوں بُجھ نال جانچن گھوکن دی لوڑ اے۔ تاں جو اس پہلاں توں ای چلی آؤندی مانتا نوں پڑچولیا جاسکے۔ ایس مفروضے نوں مُدی جانچن دی لوڑ اے کہ ایہہ لپیاں، دھارمک یا ساہتک کماں لئی نہیں ورتیاں جانیاں سن۔

حاشیے:

- 1- اس لیکھ دے لکھاری نے شور کوٹی لائڈ لکھت دیاں تصویراں پُراتن سار دیاں سوچھواناں نوں گھلیاں ہن۔ اوہ اس لکھت نوں پچھانن وچ اسپہل رہے۔ اوہناں وچوں دونہ نے ایہناں نوں جعلی آکھیا۔ مُدی ایس لکھت نوں ذاتی طور تے جانچ کے ایس گل نوں مُدی پروانیا۔
- 2- میں لائل پور میوزیم دے سابق ڈائریکٹر میاں عتیق احمد دین ہار ہاں پئی اوہناں مینوں اس لکھت دیاں تصویراں بناون دی اجازت دتی۔
- 3 ایس لکھت دیاں تصویراں امجد جاوید صاحب نے لئیاں۔ اوہ پنجاب آرکیولوجیکل

ڈیپارٹمنٹ دے اک پیشہ ور فوٹو گرافر ہن۔ جیہناں میری سدھر پورن لئی ایہہ تصویریاں لئیاں۔ ایہہ تصویریاں تہ لئیاں گئیاں جد لالہ آتما رام دی سادھی دیاں تصویریاں لئی Dr.Peter Flugel لئیاں جا رہیاں سن۔ جیہڑے کہ SOAS دے جین سٹڈیز دے ہیڈ ہن۔

4- ایہہ تصویریاں اطہر محمود صاحب تے مشتاق احمد نے لئیاں۔

ویروا:

لنڈاپلی سانجھے پنجاب (اوہ پنجاب جیہڑا شری نگر توں دلی تک تے پشاور توں جیکب آباد تک اک اکائی سی) دی دیسی لہی اے۔ اس لپی نوں سو جھواناں نے شاردا لہی نال جوڑن دا جتن کیتا۔ مُرشاردا لپی نوں براہمی لپی نال جوڑن دا آہر کیتا۔ ایہہ آہر ہن وی کیتا جا رہیا اے۔ پر اوہ بھل جاندا ہن جو براہمی لپی اوہ لپی اے جیہدے مُڈھ بارے کوئی کئی گل ساہمنے نہیں آسکی۔ کوئی ودوان ایہوں سمیری نال جڑیندن تے کجھ ودواناں دا خیال اے کہ ایہہ فنقی لپی دی لغراے۔ کوئی ایہوں ریڈانڈین لوکاں نال جوڑدے نیں۔ کوئی ایہدی کاڈھ داسہرا آریاواں تے متھے سجانداے نیں۔ کئیاں دا خیال اے کہ ایہہ ہڑپہ تے موہنجوداڑو دی لپی دی جدید شکل اے۔ براہمی لپی بارے دکھو دکھ راواں دا ویروا اتھے کیتا جاندا اے۔

The History and Development of Mauryan Brahmi Script

وچ براہمی لپی دے مُڈھ بارے چند رکاسنگھ اُپاسک نے کئی لکھاریاں دیاں راواں نوں تھان دتی اے۔ چند رکاسنگھ اُپاسک نے براہمی لپی دے مُڈھ بارے راواں نوں پہلے دوھیاں وچ ونڈیا اے۔

"A number of theories have been propounded to trace the origin of the Brahmi script. These theories may broadly be divided into two groups : (1) those which trace its origin from some foreign source, and (2) those which regard Brahmi as of indigenous origin."(1)

یعنی براہمی لہی دے مُڈھ بارے کھوجکاراں دیاں راواں نوں دوھیاں وچ ونڈیا جا سکدا اے۔ (1) پہلیاں اوہ راواں ہن جیہناں دے پیش کرن والے لکھاری براہمی نوں بدیسی

مکان دیاں لپیاں نال جوڑ دے نیں (2) دو جیاں اوہ راواں نیں جیہناں موجب براہمی لپی دیسی لپیاں وچوں پتنگری۔

“Some earlier scholars believed that the Brahmi script had its source from the Greek script. Otfried Mueller suggested that Indians learnt the alphabet from the Greeks when they came into contact with them at the time of Alexander invasion.”(2)

”یعنی اوٹ فرائیڈ میولر کہند اے کہ ہندوستانیوں نے لکھن دی انکل یونانیوں توں سکھی۔ ایہہ اوس ویلے ہو یا جدوں سکندر مقدونی نے ہندوستان تے قبضہ کیتا“

ولسن دا خیال سی کہ اشوکا دے سسے دی بُدھ براہمی لپی ہندوستانیوں نے یونانیوں تے فنقی لوکاں کولوں سکھی سی۔

"Wilson's guess was that Asoka's Buddhists derived their letters from Greek or Phoenician models."(3)

اس توں اڈ سرولیم جاز نے سبھ توں پہلاں ایہہ خیال کیتا کہ براہمی لپی سامی لپی دا اک روپ اے۔ سرولیم جاز توں بعد ایہہ وچار کافی مشہور ہوئے پر اس دیاں وی اگے کئی قسماں ہوئیاں کنیاں نے براہمی نوں (ا) فنقی لپی نال جوڑیا کنیاں نے (ب) شام دی جنوبی لپی نال جوڑیا تے کنیاں نے براہمی لپی نوں (ج) شام دی شمالی لپی نال جوڑیا۔

"Another theory that Brahmi originated from a Semitic alphabet was first suggested by Sir William Jones, and thereafter many scholars followed him. In dealing with this theory, scholars differ as to which branch of the Semitic alphabet influenced the Brahmi script. These scholars may roughly be divided into three groups - those who trace its origin from (i) Phoenician, (ii) South Semitic, (iii) North Semitic."(4)

چیوس براہمی نوں بدیسی لپیاں دی شاخ کہن والیاں دیاں کئی راواں نیں اُنجے ای

براہمی لپی نوں دیسی کہن والیاں وِ دواناں وِچ وی اختلاف اے جیویں کہ Lassen تے
Edward Thomas دا مننا اے کہ براہمی دکھنی ہند دیاں پراچین دراوڑی لپیاں توں پنگری
اے۔ اوہناں دی دلیل ایہہ ہے کہ آریاواں دے آون توں پہلاں دراوڑاں نے کافی ترقی کر لئی
سی۔

"The theory of the indigenous origin of Brahml is propounded by many modern scholars:, mostly Indians. The solution was first suggested by Lassen and was followed by Edward Thomas, who attributed the invention of Brahml to the Dravidian races of South India."(5)

اس توں وکھ کجھ اچیے کھوجکار وی ہن جیہڑے براہمی لپی نوں سندھی تہذیب یعنی ہڑپہ
تے موہنجوداڑو دی کاڈھ مندے نیں جیویں کہ

"Some scholars suggest that the Brahml originated from the Harappa -Mohenjodaro script. Langdom was first to point out that 'the early syllabic alphabet of northern India, known as Brahml script, from which all later characters were derived, is most probably a survival of the early pictographic system of the Indus Valley'.^ Another scholar, Hunter, has tried to show that the Brahml script descended from the Harappa script, in somewhat greater detail* He has traced out the signs of Brahml from Indus Valley seals and thereby he has established a tentative affinity between the two.(6)

ساڈی جاچے وی سبھ توں آخری راء منن جوگ اے۔ اوہدے کئی منطقی کارن ہن۔ پہلا
ایہہ کہ رگ وید پنجاب وِچ لکھیا گیا۔ ایہہ اوس سے دی گل ہے جد آریہ ککھی واس دھاڑوی ہن
۔ اوہناں سندھ جت کے اتھے دیاں دیوی، دیوتیاں نوں من لیا (ایہو کجھ رومیاں کیتا ہا، یونانی
دیوتیاں نال) کجھ ناں بدلاء کے۔ جتھے اوہ ایہتھوں دی مذہبی تے فکری تہذیب توں متاثر ہوئے
اوتھے اوہناں ضرور اتھے دی دیسی لپی نوں ہی تروڑ مروڑ کے برہمنی لپی دی نینہہ رکھی ہونی اے۔
دوسرا کارن براہمنی لپی دے کجھ اچیے چنھ ہن جیہڑے کہ سندھی لپی نال ملدے

جلدے ہن۔ ایہہ سانجھ ایویں نہیں ہوئی سگوں کجھ ودواناں موجب ایہہ سانجھ سندھی لپی دی Abbreviation اے۔ اس بارے EGBERT RIGHTER دا آرٹیکل گوہ جوگ اے۔ (7)

ترتیبی دلیل ایہہ ہے کہ لالت وستروچ 64 لپیاں دی دس پائی گئی اے، اس توں اڈ پَنَوَان سترتے سام ویا نگانستر وچ تقریباً 18 لپیاں دی دس پائی گئی اے۔ ایہناں لپیاں دی دس اک چینی انسائیکلو پیڈیا فان۔ وان۔ سٹلن وچوں وی پیندی اے۔ (8) جیہڑیاں ہندوستان وچ پرچلت سن۔ ایہہ اوہ سماں ہے جدوں براہمی لپی نوں مکمل ہویاں اے پنج سو سال وی نہیں سن گزرے تہ اوس وچوں سو دے قریب لپیاں کیویں بن گئیاں؟۔ حالانکہ اک لپی دا بن کے اپنے آپ نوں منوانا کئی صدیاں دا ارتقائی عمل اے۔

گل ایہہ کہ برہمی لپی جیہڑی کہ سندھی لپی دی پرائیوٹ آہی ایس توں اڈ وی سندھ وچ کئی لپیاں پرچلت ہوون گئیاں۔ برہمی کیونکہ سرکاری لپی بن کے اُبھری ایس لئی ایہہ پردھان بن بیٹھی جد کہ دو جیاں لپیاں ”گٹل“ داناں لے کے ایہدیاں گولیاں بنیاں رہیاں۔ پر اپنی ہوند کسے نہ کسے رنگ وچ سانجھی آئیاں (جیویں کہ سنسکرت توں اڈ پراکرتاں) ایہناں گٹل لپیاں دی سانجھ شارداتے لنڈا لپیاں نال ایہو ہے پئی ایہناں وچ ماترے نہیں ہوندے۔ ایس طرح ایہہ اندازہ وی لایا جاسکدا اے کہ ایہناں لپیاں دا آپس وچ کوئی گوڑھا جوڑا اے سندھی لپی نال۔ ہوسکدا اے جے ایہہ لپیاں سانوں سندھی لپی پڑھن وچ کوئی مدد دیوں۔

ساڈے لئی اس لیکھ دے لکھاری دی مکدی گل گوہ جوگ اے۔ لکھاری ایہہ کہہ رہیا اے کہ لنڈا لپیاں نریاں و پارلئی ہی نہیں سن ورتیاں جاندیاں، سگوں دھارمک تے ساہتک جوڑ جوڑن لئی وی ورتیاں جاندیاں سن۔ سانوں ایس گل نال پوری سہمتی اے۔ اس دی دلیل ساڈے کول لوہانکا تے خو جکی لپی وچ موجود پنجابی کلام اے۔ جیہنوں ارج تک اسماعیلی پیراں دا کلام کہہ کے اس ول دھیان نہیں دتا جاسکدا۔ کرن والی گل ایہہ ہے کہ ہُن فی محمد آصف خاں تے عین الحق فرید کوئی دی کھوج تے وچاراں نوں ساہمنے رکھ کے کھڑی بولی، برج بھاشا، اُپ بھرنش تے پراکرتاں دا نویں سریوں سائنسی بنیاداں تے نکھیرنا پوے گا۔ کیوں جو اردو داناں نے ایہناں اصطلاحاں نوں اجیہا سمجھل بھوسے وچ پایا اے ایہہ کوئی Abstract جیہاں بولیاں بن گئیاں

ہن۔ ایہدے نال نال سانوں گجراتی، سندھی، پالی، کشمیری، دکنی تے ٹمل، کٹر وغیرہ بولیاں ول وی دھیان دینا پوے گا۔ کیونکہ ایہہ بولیاں اجیہاں بولیاں نیں جیہناں دیاں پنجابی نال کئی لسانی سانجھاں نیں۔ راجستھان وچ دادو دیال دی شاعری پیش کیتی جاسکدی اے جس وچ سانوں پنجابی دے لشکارے ملدے نیں۔ ایہہ وی سچ ہے کہ اجیہاں لکھتاں دھارمک وی ہن تے ساہتک وی۔ ایہہ لکھتاں سانوں اسماعیلی پیراں دے کلام وانگ اتھاویاں دیسی لپیاں وچ وی ملدیاں نیں۔ کشمیری نوں وی اکھوں پروکھے نہیں کیتا جاسکدا کیوں جو اج وی ڈوگری بولی دی سانجھ پنجابی نال گھنی اے۔ پیتے سے وچ ایہہ بولی (یعنی کشمیری) وی شاردا وچ لکھی جاندی آہی۔ جیویں کہ ڈاکٹر بل جتا تھ پنڈت ”شاردا لپی دیپکا“ دے مکھ بندھ وچ لکھدے نیں کہ

”ہماری پراچین (پڑاتن) لپیوں میں سے کشمیر منڈل (گروہ) میں پرچلت
 شاردا لپی کا ویش (اچھی) مہتو (اہمیت) یہ ہے کہ کشمیر میں لکھے گئے
 شاستروں اور ساہتیک گرنٹھوں کی پراچین پانڈولپیاں اسی لپی میں لکھی ہوئی
 جہاں تہاں ملتی ہیں“ (9)

پر ہن ایہہ لپی کشمیر وچ عام نہیں رہی۔ بلکہ مسلمان کشمیری لکھن لئی نستعلیق رسم الخط ورتدے نیں تے ہندو دیوناگری۔ پر اے وی کئی کشمیری پنڈت اپنے گھر وچ اپنے بالاں نوں ایہہ لپی سکھاندے نیں۔ پر اس لپی وچ ہن نہ کتاباں لکھیاں جاندیاں نیں تے نہ ہی چھاپیاں جاندیاں نیں۔ جیویں کہ ڈاکٹر بل جتا تھ پنڈت نے لکھیا اے کہ

”پرنٹ اس لپی کو سیکھنے کے سادھن (وسیلے) کہیں بھی سلیمہ نہیں“ (10)

اس گل نوں انسائیکلو پیڈیا آف برٹانیکا وچ انج بیانیا گیا اے کہ

Sarada script, writing system used for the Kashmiri language by the educated Hindu minority in Kashmir and the surrounding valleys. It is taught in the Hindu schools there but is not used in printing books. Originating in the 8th century AD, Sarada descended from the Gupta script of North India, from which Devanagari (q.v.) also developed. The earliest inscriptions in Sarada script, found in Kashmir and northeastern Punjab, are dated AD 804. Sarada script

corresponds letter for letter with Devanagari, although it differs greatly in shape, having stiff, thick strokes. Muslims in Kashmir use a Persian-Arabic script, and much Kashmiri literature is written in Sanskrit with the Devanagari script."(11)

ساری گل دا مقصد ایہہ پئی نویں پودنوں چاہیدا اے کہ پنجاب وچ لکھیاں جاون والیاں ایہناں لپیاں ول دھیان کرن۔ انج آس اے کہ پنجابی دا اہیہا ساہت موہرے آوسی جیہدا اے سانوں کوئی تھوہ پتا نہیں۔ اس گل دی گواہی پیار سنگھ پدم نے اپنی کتاب گرمکھی لپی دا اتہاس وچ بابا فرید دے اجیے کلام دا ذکر کیتا اے جو کہ لنڈا لپی وچ لکھیا ہویا اوہناں ویکھیا سی۔ اہیہاں ہو رکنی کتاباں ذاتی لائبریریاں وچ موجود ہوسن۔ بے اسیں ایہناں نوں لکھن وچ سچھل ہو گئے تاں بلا مبالغہ پنجابی بولی دے نثری تے شعری ادب دی عمر کئی سو سال ودھ سکدی اے۔ جیہڑی کہ کوئی اچھبے والی گل نہیں۔ کیوں جو مرحوم آصف خاں آکھیا ہاپئی پنجابی تد دی اے جد پنجاب وچ کسے پہلے منکھ نے پیر دھریا۔ بس ہُن اوس کرماں والے پیر دا کھر اپن دی دیراے۔

References:

- ☆ Lecturar Punjabi:Govt. Associate College Rahwali, Gujranwala
- 1- The History and Development of Mauryan Brahmi Script -Chandrika Singh Upasak-ProQuest LLC- East Eisenhower-2017-13
 - 2- As above
 - 3- As above
 - 4- As above
 - 5- As above-17
 - 6- As above-20
 - 7- THE ORIGIN OF THE BRAHMI AND TAMI SCRIPTS-EGBERT RIGHTER- Ancient Science of Life-Vol No. XII Nos. 3 & 4, January – April 1993, Pages 320 - 326
 - 8- The History and Development of Mauryan Brahmi Script -Chandrika Singh Upasak-ProQuest LLC- East Eisenhower-2017-11
 - 9- SHARDA LIPI DEEPIKA-DR.SHRI NAATH TIKKU-RASHTARYA SANSKRIT SANSTHAANAM NEW DEHLI-3
 - 10- As above-4
 - 11- URL: <https://www.britannica.com/topic/Sarada-script>

آزادی کے بعد سندھ میں شاعری کے ابتدائی مراحل

Early stages of poetry in Sindh after independence

Abstract:

After the creation of Pakistan Sindhi literature has made much progress in each field on large scale in this way Sindhi language was being promoted in Pakistan in sublime way. Sindhi is one of the oldest languages of the Indus Valley having a peculiar literary colour both in poetry and prose. Sindhi poetry is very rich in thought as well as contain variety of genres like other developed languages. Old Sindhi poetry impacts upon contemporary languages and also accepts the healthy influence. In new trend of Sindhi poetry new voices were raised to have bold impact on the audience. Sindhi poetry raises the voice of communal violence as well as feudalism in the society.

Keywords: Sindhi Literature, Peculiar Literary Colour, Contemporary Languages, Poetic Impacts, Variety of Genres Communal Violence .

.....

قیامِ پاکستان کے بعد سندھی ادب میں خاصی ترقی ہوئی ہے حالانکہ ناول اور ڈرامے آزادی سے پہلے کے مقابلے میں کم لکھے گئے ہیں لیکن شاعری، افسانہ نگاری، تحقیق و تنقید کے میدان میں قابلِ قدر اضافہ ہوا ہے۔ اس دور کا جدید ادب بین الاقوامی رجحانات سے متاثر ہوا ہے۔ اس دور کے جدید ادب میں وہ سب خصوصیتیں پائی جاتی ہیں جو ہمیں بین الاقوامی ادب میں ملتی ہیں۔ اس دور میں ترقی پسند ادیبوں کی تصانیف نے نوجوانوں اور نئی نسل کو کافی متاثر کیا ہے۔ (1)

سندھی شاعروں نے زمیندارانہ اور جاگیردارانہ نظام کے خلاف افسانہ نگاروں سے بھی زیادہ بلند آہنگ میں اپنی آواز اٹھائی ہے۔ تنویر عباسی، عبدالکریم گدائی، ابراہیم منشی، سروبیج سجاول، نیاز ہمایونی اور اُستاد بخاری کے مجموعوں میں اس آواز کی گونج سننے میں آتی ہے۔ عبدالکریم گدائی کہتا ہے کہ:

ہر عیش اور آرام میسر ہے
کسان اپنی محنت کے ثمر سے ہر وقت محروم ہے
وڈیرے سانپ کی طرح گندم پر قابض ہیں
کسان کے بچے دانے دانے کے لیے ترس رہے ہیں
سندھی شاعر نہ صرف زمینداروں کے ظلم و ستم اور کسانوں کی خستہ حالی کی تصویر کشی کرتا ہے بلکہ ہر طرح کے طبقاتی استحصال کے خلاف بھی آواز بلند کرتا ہے۔
نیا معاشرہ وہ ہی تعمیر کرے گا
جو اس استحصالی دُنیا کو نابود کرے گا (2)
(تنویر عباسی)

اے مظلوم لوگو! مبارک ہو
عنقریب اس دہر کی فضا میں تبدیلی آنے والی ہے
(شمشیر الحیدری)
سندھی شاعروں نے طبقاتی مسائل کو بھی اہمیت دی ہے۔
”اُستاد بخاری“ ایک بھوکے مزدور کی زبانی کہتا ہے:
مر بجا اے فاقہ! آج بھی تم آئے ہو
مگر تمہارا ہر روز آنا ٹھیک نہیں ہے
اپنے ایک شعر میں جوہری بم پر ضائع ہونے والی کثیر دولت اور روٹی کے ایک ٹکڑے کے لیے صدالگانے والوں کا ذکر یوں کرتا ہے:
ایک بم پر لاکھوں روپے ضائع ہو رہے ہیں
انسان سوکھی روٹی کے ایک ٹکڑے کے لیے چلا رہا ہے (3)

پھر وہ کارخانوں کا ذکر کرتے ہوئے سوال کرتا ہے کہ جب وہاں ہر روز ہزاروں تھان کپڑا تیار ہوتا ہے تو اسی کارخانے کا مزدور ننگا کیوں رہتا ہے؟
ایسے کارخانوں سے کیا فائدہ جو ہزاروں تھان کپڑا تیار کرنے کے باوجود اپنے مزدوروں کے تن نہیں ڈھانپ سکتے۔ سندھی شاعر نہ صرف طبقاتی ظلم کو اُجاگر کرتا ہے بلکہ وہ اس معاشرے اور ماحول کو تبدیل کرنے کا بھی متمنی ہے وہ ایسے سماج کو بدل دینا چاہتا ہے جس میں اکثریت حیوانوں سے بھی بدتر زندگی بسر کرتی ہے۔

شیخ عبدالحمید جوش لکھتا ہے:

اے جوشِ دھرتی پر دوزخ برپا ہے

خدا کب تک خاموش رہے گا

نیاز ہمایونی یوں لکھتے ہیں:

تاریک شب کے جانے اور روشن صبح کے آنے کے احساس

سے ہمارے لیے تکلیفیں بھی خوشگوار ہو گئی ہیں

سب سے اہم بات جس نے سندھی معاشرے کو جھنجھوڑ کر رکھ دیا ہے وہ احساسِ محرومی ہے۔ سندھی عوام یہ محسوس کر رہے ہیں کہ بار بار جمہوریت کے قتل اور جبر کے نفاذ نے اسے ان کے جائز حقوق سے محروم کر دیا ہے۔ ان کے سیاسی، معاشی اور معاشرتی حقوق پامال کیے جا رہے ہیں۔ یہ احساس ادیبوں اور شاعروں میں زیادہ پایا جاتا ہے۔ نثر نویسوں کے مقابلے میں شاعروں نے اس پر زیادہ لکھا ہے۔

اُستاد بخاری کہتا ہے کہ آزادی تو ملی لیکن غلامی کیوں ختم نہیں ہوئی۔

خوش نصیبی ہے کہ آزادی حاصل ہوئی ہے

لیکن بد قسمتی ہے کہ غلامی کو غلام نہیں بنایا جاسکتا

عبدالکریم گدائی سندھی عوام کی محرومیوں کی تصویر یوں پیش کرتے ہیں:

عجب انداز میں آزادی حاصل ہوئی ہے

کہ گل کا گریبان چاک اور دامن تارتا رہے

جدید سندھی شاعری کا بیج گو کافی پہلی بویا جا چکا تھا لیکن اس کا باقاعدہ آغاز قیام

پاکستان کے بعد ہی ہوا۔ اس سے پہلے کی مرثیہ شاعری فارسی کے کلاسیکی اور اُستادانہ رنگ میں رچی ہوئی تھی۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ فارسی ایک مڈت تک سرکاری زبان رہنے کی وجہ سے تعلیم کے لیے ضروری قرار دی گئی تھی۔ اس کا اثر شاعری پر ہونا لازمی تھا لیکن انگریزی اور دیگر مغربی زبانوں کا ادب جوں جوں متعارف ہوتا گیا ہماری شاعری میں ندرت آتی گئی۔ ہماری جدید شاعری مغربی فکر و عمل کی ویسی بھی تقلید نہیں ہے جیسی گزشتہ دور کی سندھی شاعری، فارسی تشبیہات و استعارات کا ذخیرہ رہی۔ اس کے برعکس جدید سندھی شعراء نے سندھی لب و لہجے اور سندھی شاعری کی کلاسیکی روایات کو اُجاگر کیا ہے۔

پاکستانی دور کی سندھی شاعری کا لہجہ شائستہ مزاج نرم اور زبان سادہ و سلیس ہے۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ ہمارے آج کے شاعر اپنے قومی مزاج سے بخوبی واقف ہیں۔ سندھی شاعری کی خصوصیات اس کی اپنی قوم کی خصوصیات ہیں۔ اس کا اندازِ مخاطب انتہائی دلکش ہے۔ وہ اپنے محبوب کو دلربا، مہ لقا، مہ جبیں اور ماہِ وِش کی بجائے سائیں، سوہنا، مٹھڑا، مٹھا وغیرہ الفاظ سے پکارتی ہے۔ اس کا پیار سندھ کی مٹی اور مہران کے کنارے کا پیار ہے اور اس لیے اس کا اظہار فطری معلوم ہوتا ہے۔ (4)

جدید شاعری کی دوسری اہم خصوصیت اس کی انفرادیت ہے ہمارے دور کے ہر اچھے شاعر نے اپنی کاوش سے شعری تخلیق میں ذاتی مشاہدات، تجربات اور احساسات کو بیان کیا ہے۔ اس طرح اس دور کی شاعری نے بہت سے نئے استعارات، تشبیہات، اصطلاحات اور محاورات سے سندھی ادب کو متعارف کرایا ہے۔ تخلیقی صلاحیت شاعری یا کسی بھی دوسری صنفِ ادب کے لیے مرکزی حیثیت رکھتی ہے۔ روایتی شاعری کی گھسی پٹی اصطلاحات سے بیزار ہو کر نئے شعراء نے اپنی وسعتِ نظر سے کام لیا ”نرگس بیمار“ کے تصور کی بجائے نیم کے بُر اور سرسوں کے پھولوں کے حسن کو سمیٹ کر اپنی شاعری میں دلکشی پیدا کی ہے۔

مہندی پھوٹے لگی ہے دوست نیم میں بور آ گیا ہے

تو کب تک مجھ سے دُور رہے گا

آ۔ کہ سرسوں میں پھول آ رہے ہیں میرے محبوب!

(شیخ ایاز)

شیخ ایاز پچاس کی دہائی میں اُبھرے۔ ساٹھ کی دہائی میں اپنے عوام کی اُمنگوں کے قومی ترجمان بن گئے اور ستر کی دہائی میں انھیں سندھی ادب اور شاعری میں رُوحِ عصر تسلیم کر لیا گیا۔

پاکستانی دور کی شاعری اور روایتی شاعری میں دوسرا نمایاں فرق ماحول کا ہے۔ شاعری دُنیا کے کسی بھی حصے کی ہو اس کا تعلق انسان کی اعلیٰ بنیادی جبلتوں مثلاً حسن پرستی وطن پرستی، زندہ رہنے کے جذبے وغیرہ سے ہوتا ہے۔ شاعری جذبات و احساسات کا اظہار ہے اور احساس و جذبہ ان ہی بنیادی جبلتوں کی شاخیں ہیں۔ ہر قوم کی بنیادی شاعری میں ان ہی جبلتوں کی نشاندہی اس کے اپنے مخصوص رنگ اور ماحول میں کی جاتی ہے جو اس قوم کے جغرافیائی، تہذیبی، معاشرتی اور نفسیاتی صورتِ حال کا آئینہ ہوتا ہے۔ سندھی کی روایتی شاعری جو فارسی کے زیر اثر پروان چڑھی تھی۔ زیادہ تر ایران کے ماحول کی عکاسی کرتی ہے جیسے روایتی محفلیں، ساقی و مئے، رند، رقیب روسیہ، سرو کے پودے اور نرگس کے پھول وغیرہ قدیم شاعری میں ایسے مضامین کی بھرمار ہے کہ ”ہمارے گھر گھر میں نرگس اور گلی گلی میں سرو کے پودے اُگ آئے ہیں۔ اس سے ظاہر ہوتا ہے کہ قدیم شعراء ذاتی مشاہدے، احساس اور تاثر سے زیادہ مطالعے کے سہارے شعر کیا کرتے تھے جو ان میں قوتِ تخلیق و مشاہدہ کے فقدان کی دلالت کرتا ہے۔

آج کے سندھی شعراء نے حسن کے روایتی تصور کو ترک کر کے مطالعے کا سہارا لینے کی بجائے اپنی ذاتی قوتِ مشاہدہ سے کام لینا شروع کر دیا ہے۔ اپنے احساس کی لطافت کا استعمال کرتے ہوئے انھوں نے سرسوں کے پھولوں کی خوشبو پھیلا کر اندھیری راتوں میں روشنی کی جھمکار لگا دی ہے۔

خیالات کے اُفق پر کونجوں کی ڈاریں پرواز کر رہی ہیں اور ان کے احساس کی شدت سے سندھ کی لہروں میں شدت اور ہلچل پیدا ہو گئی ہے۔ گیت نے اگرچہ تھوڑا عرصہ پہلے بامقصد شعری صنف کے طور پر اپنے آپ کو منوایا تھا لیکن قیامِ پاکستان کے سیاسی و سماجی حالات میں تیزی سے آنے والے تاریخی حالات نے اسے جدید تحریک کی شاعری بنا دیا۔ اس میں ہر قسم کے فنی اسباب، مقامی ماحول، رسوم و رواج اور ثقافتی حالات سے مطابقت رکھنے کے حقائق سمونے کی گنجائش تھی، جس کی وجہ سے فوری طور پر یہ شاعری عوامی اُمنگوں اور جذبوں کی ترجمانی کا سبب بن گئی۔ بردہ سندھی نے گیت کو اس قدر ترقی دی کہ گیت مفہوم و مقاصد کے اظہار کا ذریعہ بن

گیا۔ یہی وجہ تھی کہ بردہ سندھی ”گیت کا بادشاہ“ بن گیا تھا۔ (5)

سندھی نظم تو گیت سے بھی مقبولیت و شہرت میں آگے آنے والی شعری صنف ثابت ہوئی۔ اس شاعری میں سندھی شعراء نے نئے موضوعات سمو کر، جدید تجربات کی مدد سے اس قابل بنایا کہ اسے ہر ایک نے اپنی مقامی صنف سمجھنا شروع کیا۔ اگرچہ کئی شعراء کی اس شعری صنف میں مہارت کو تسلیم کیا گیا ہے۔ تاہم ہری دگیہ کو سندھی نظم کی صنف میں جدت و ندرت لانے والوں کا علمبردار کہا جاتا ہے۔ (6)

غزل جو کہ ایرانی حکمرانوں کے ہمراہ تمام برصغیر میں آئی اور مقبولیت حاصل کرتی رہی ہے۔ وہ سندھی ادب کا بھی حصہ نبی اور اسے فارسی ہیئت، مواد، اصطلاحوں، استعاروں محاوروں، تشبیہات اور قافیوں سمیت سندھی عوام نے قبول کرنا شروع کیا تھا لیکن قیام و ن یونٹ کے بعد سیاسی تبدیلی کے باعث ادب میں حقیقی رنگ بھرنے اور بامقصد پیغام کا ذریعہ بنانے والی کوشش نے غزل کو بھی تبدیلی کے لائق گردانا اور غزل بھی مسائل بیان کرنے کا ذریعہ بنتی چلی گئی۔

کشن چند ”بیوس“ کو غزل کو ”مقصدیت“ کا وسیلہ بنانے والی تحریک کا بانی سمجھا جاتا ہے، جب کہ شیخ ایاز، ہری دگیہ اور نارائن شیام کے نام بھی تجرباتی دور کے بانی کاروں میں شامل کیے جاتے ہیں۔ (7)

اسی طرح سندھی بیت کے حوالے سے ملاحظہ کریں:

سندھی بیتسیدھا راستہ تو یہ ہے کہ شعر کے میدان میں ہم متقدمین کی راہنمائی قبول کریں۔ (8)

بیت سندھی شاعری کی کلاسیکی صنف ہے۔ اس میں بھی شاعروں نے نئے نئے تجربے کیے اور مضامین میں اضافہ کیا:

دو ہے:

یہ بھی کلاسیکی صنف ہے بیت کی طرح اس میں بھی جدید شعراء نے اپنے جذبات اور احساسات بیان کیے ہیں۔

وائی اور کانی:

یہ دونوں اصناف ہر دور میں مقبول عام رہی ہیں۔ کلاسیکی اور جدید شعراء نے اپنے جذبات اور احساسات کو ان اصناف میں بیان کیا ہے۔ آزادی کے بعد ان اصناف کے مضامین میں نئے نئے تجربے کیے گئے ہیں۔ (9)

جدید شاعروں نے ہیئت میں نئے تجربات کیے ہیں یہاں چیدہ چیدہ باتیں بیان کی جاتی ہیں۔

- 1- غیر ملکی زبانوں کی مروجہ ہئیتیں (forms) نئی سندھی شاعری میں عام طور پر استعمال کی جا رہی ہیں۔ آزاد نظم اور سانیٹ ان قابل ذکر ہیں۔
- 2- کلاسیکی ہئیتیں: مثلاً بیت، کافی اور دوہے موضوعات میں وسعت و تنوع کے ساتھ استعمال کی جا رہی ہیں۔
- 3- کلاسیکی ہئیتیں اور فارسی کی شعری تکنیک کو ملا کر نئی ہئیتیں تخلیقی پیدا کی گئی ہیں۔ اس سلسلے میں بردوسندھی اور شیخ ایاز کا نام قابل ذکر ہے۔
- 4- گیت کے مصرعوں اور مصرعوں کے ارکان کی تعداد میں تبدیلی کر کے اظہار کے نئے طریقے دریافت کیے گئے ہیں۔
- 5- غزل کو فارسی کے کلاسیکی رنگ سے آزاد کر کے سندھی ماحول، اسلوب اور موسیقیت سے ہم آہنگ کیا گیا ہے۔

شاعری کی بنیاد سندھ کی کلاسیکی روایتوں پر رکھی ہے اور انھیں نئے طرز سے استعمال کیا ہے:

گر نار کو آہستہ آہستہ جلاؤں
پھر سے سُر لگاؤں اور چنگ بجائوں (ایاز)

زندگی سی کے دکھ کی طرح نہ بنے

اور اس موئل کے انتظار کی طرح نہ ہو (نیاز ہمایونی)

اس دور میں شعراء دو مکاتب فکر میں بٹے ہوئے ہیں۔ ایک گروہ وہ ہے جو

”ادب برائے زندگی“ کے نظریے کا قائل ہے۔ اس گروہ میں ترقی پسند شعراء شامل ہیں وہ اپنے کلام میں زندگی کے روزمرہ کے معاشی اور معاشرتی مسائل کا ذکر کرتے ہیں اور ان مسائل کے حل متلاشی ہیں۔ گروہ مذکور کے نمائندہ شاعروں میں شیخ ایاز، عبدالکریم گدائی مرحوم، نیاز ہمایونی، ایاز قادری، شیخ عبدالرزاق راز، تنویر عباسی، شمشیر الحمیدی، امداد حسینی، فخر شہباز، تاج بلوچ، ہدایت بلوچ، محمد خان محمدی، ابراہیم منشی اور بردہ سندھی شامل ہیں۔ دوسرا گروہ: ”ادب برائے ادب“ کے نظریے کا مبلغ ہے۔ اس مکتب فکر کے شعراء غزل کی روایات کی طرح پابندی کرتے ہیں۔ یہ حضرات مادیت اور مغرب کی تقلید پر سخت تنقید کرتے ہیں۔ اس مکتب فکر کے حامی شعراء محمد خان غنی مرحوم، رشید احمد لاشاری مرحوم، ڈاکٹر محمد ابراہیم، خلیل، سید سردار علی شاہ، عطا محمد حامی، اظہر گیلانی، حافظ احسن چنا، احمد خان آصف اور مظفر حسین جوش وغیرہ ہیں۔

شاعری کے نمونے:

مقدرا گر بگڑ بھی گیا تو ہم نے اسے سنوار دیا
اس کشمکش حیات میں بھی ہنس کر جیتے رہے
شراب محبت کسی سے بھی چھپا کر نہیں رکھی
جو بھی پیسا سا اپنے پاس آیا اسے سیراب کر دیا
(عبدالکریم ”گدائی“)

جو لوگ حقائق سے مفرور ہوئے
روشن دماغ ہوتے ہوئے بھی بے نور ہوئے
دُنیا کے مال و جاہ کا گلہ کیا
یہاں درویش بھی مغرور ہو جاتے ہیں
(شیخ عبدالرزاق ”راز“)

چشمِ گریاں میں سرشک خندہ زن پیدا ہوا
تا کہ شام غربت میں صبحِ وطن پیدا ہوا
گیسوؤں کے پیچ و خم میں زیست کی جستجو نہ کر

آؤ تو اس سے دارورسن پیدا کریں

(مظفر حسین ”جوش“)

بیجل نے ساز چھیڑا، تو ساری گرنا رگونج اٹھی

اس نے سر کی صدا لگائی وہ ایک انوکھا گانک تھا

رائے ڈیاچ کو اس کی، نغمہ سرائی بہت پسند آئی

جو ناگر ٹھ تو جل ہی گیا، جنگل میں بھی آگ لگ گئی

آصف مجھ جیسی انجان کا اب خدا ہی نگہبان ہوگا (10)

(احمد خاں آصف مصرانی)

قیام پاکستان کے بعد سندھی ادیبوں اور شاعروں نے اس حقیقت کو اچھی طرح سمجھا اور شاہ بھٹائی کی راہنمائی میں اس راز کو پالیا کہ آدمی جس زبان میں سوچتا ہے۔ اس کے ادب کی بھی وہی زبان ہوتی ہے کیونکہ زبان خلاء سے نہیں اترتی بلکہ زندگی کے ہمہ گیر رشتوں سے وجود پا کر تہذیبی اقدار کی تربیت میں پروان چڑھتی ہے اور تاریخ کی پیشوائی میں ارتقائی منزلیں طے کرتی ہے۔ بڑا ادب اسی زبان میں پیدا ہوتا ہے جو صدیوں کی وراثت کی حامل ہو۔ شاہ صاحب کی شعری لسانیات میں یہ نکتہ پوشیدہ تھا۔ عصر حاضر کے ادیب نے اس نکتہ کو اپنایا اور اپنے ادبی تشخص کی داخلی تعمیر میں مصروف ہو گیا۔ عہد حاضر کے ادیب اور شاعر نے خیالات کی حد تک دنیا کی ہر زبان سے استفادہ کیا جو اس کی دسترس میں تھی، انھوں نے شعر و ادب کی ہیئتوں میں بھی تجربے کیے اور نئے اسلوب بھی ڈھالے لیکن روایت سے کوئی ایسی بغاوت نہیں کی جس سے ماضی کا رشتہ ٹوٹ جائے۔

بیت اور وائی سندھی کی قدیم ترین اصنافِ سخن ہیں۔ ان اصناف میں آج بھی شاعری ہو رہی ہے اور سخن بیان کی خوبصورت مثالیں سامنے آ رہی ہیں۔ ان میں خوشگوار اور خوش آہنگ تجربے بھی ہو رہے ہیں اور عہد حاضر کی آگہی بھی ان اصناف کو عہد حاضر کی آگہی بھی ان اصناف کو عہد حاضر کی صدائوں کا ترجمان بنا رہی ہے۔ اسی طرح کافی، نظم اور غزل بھی شاعری کے نئے تقاضوں سے آشنا ہو رہی ہے اور اسلوب کے نئے لہجے متعین ہو رہے ہیں۔ (11)

حوالے:

- ☆ اسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، گورنمنٹ اسلامیہ کالج برائے خواتین، عمید گاہ روڈ، فیصل آباد۔
- 1- غفور شاہ قاسم، پاکستانی ادب، شناخت کی نصف (صدی، راولپنڈی: ریز پبلی کیشنز، 2000) -505
- 2- سید حسین محمد جعفری، ڈاکٹر، احمد سلیم، مرتبین، پاکستانی معاشرہ اور ادب (کراچی: پاکستان اسٹڈی سینٹر، 1987) 168-
- 3- ایضاً، 170-
- 4- آفاق صدیقی، جدید سندھی ادب (لاہور: پاکستان فاؤنڈیشن، جون 1977) 16
- 5- <http://www.suhaee.com/shaikhayaz/sindhi02.htm>
- 6- راز، عبدالرزاق شیخ، مقالہ مطبوعہ ماہوار نشیں زندگی (کراچی، جنوری 1957) 119-
- 7- حیدر سندھی، پروفیسر، ڈاکٹر، سندھی زبان و ادب کی تاریخ (اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، طبع دوم، 2005) 209-
- 8- عبدالشکور احسن، مرتبہ، پاکستانی ادب، لاہور، ادارہ تحقیقات پاکستان، دانش گاہ پنجاب، اگست 1981) 284-
- 9- غفور شاہ قاسم، پاکستانی ادب شناخت کی نصف صدی 508-
- 10- نیاز ہمایونی (مترجم) سندھی شاعری، قدیم و جدید شعراء (اسلام آباد: اکادمی ادبیات پاکستان، 1987) 162-
- 11- رشید امجد، فاروق علی، مرتب، سرسیدین، پاکستانی ادب (راولپنڈی: فیڈرل گورنمنٹ سرسید کالج، 1981) 775-